

TC
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**EZ- ZECCÂCÎ VE HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI
ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
AZİZ ŞİMŞEK**

**Danışman
Doç. Dr. MUHAMMET VEHBİ DERELİ**

KONYA-2018

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aziz ŞİMŞEK		
	Numarası	148106011053		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler/ Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
Tezin Adı	EZ- ZECCÂCÎ VE HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Aziz ŞİMŞEK

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aziz ŞİMŞEK
	Numarası	148106011053
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler/ Arap Dili ve Belagatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ
	Tezin Adı	EZ- ZECCÂCÎ VE HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Ez-Zeccâcî ve Hurûfu'l-Meânî* başlıklı bu çalışma *22/07/2018* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi DERELİ	<i>M. Dereli</i>
2	Doç. Dr.	Sedat ŞENSOY	<i>S. Sensoy</i>
3	Dr.	Ramazan SÖNMEZ	<i>R. Sönmez</i>

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Aziz ŞİMŞEK		
	Numarası	148106011053		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler /Arap Dili ve Belagatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Tezin Adı	EZ-ZECCÂCÎ VE HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ			

ÖZET

ez-Zeccâcî, (ö.337/948) h. IV. asırda Abbasi Devletinin ikinci dönemi sayılan bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem, ilme, sanata değer verilen, birçok kıymetli âlimin yetiştiği ve kıymetli eserlerin yazıldığı parlak bir dönemdir.

ez-Zeccâcî, gramer, morfoloji ve edebiyat alanlarında çok sayıda kitap yazmıştır. Hurûfu'l-Meânî, ez-Zeccâcî'nin en önemli eserlerinden biridir. Hurûfu'l-meânî alanında müstakil olarak yazılmış ilk eserdir. Bu alanda kendisinden sonra gelenlere çığır açmıştır. Eserde 137 adet harften bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: ez-Zeccâcî, Hurûfu'l-Meânî, Arap Edebiyatı, Filoloji

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Author's	Name and Surname	Aziz ŞİMŞEK		
	Student Number	148106011053		
	Department	Temel İslami Bilimler /Arap Dili ve Belagatı		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
Title of the Thesis/Dissertation	The Value of al-Zajjaji's Book Called "Huruf al-Maani" in Arabic Language			

ABSTRACT

ez-Zajjâjî, (d.337 / 948) h. IV. He lived in a period that was considered as the second period of Abbasi State in the century. This period is a brilliant period in which a lot of precious artisans are brought up and the precious works are written.

ez-Zajcâcî has written a number of books on grammar, morphology and literature. Hurûfu'l-Meani is one of the most important works of ez-Zajcâcî. It is the first work written in the field of Hurûfu'l-meânî independently. This area has revolutionized what comes after him. 137 pieces are mentioned in the work.

Keywords: ez-Zeccâcî, Hurûfu'l-Meani, Arabic Literature, Philology

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	IV
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	VI
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRÎ IV. YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ.....	1
1. Siyâsî Durum.....	1
2.Sosyal ve İktisâdî Durum	3
3. İlmî Durum.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	6
1. ez-Zeccâcî'nin Hayatı	7
1.1.Nesebi	7
1.2. Doğumu	8
1.3. Yetiştirilmesi ve İlmî Seyahatleri.....	8
1.4. ez-Zeccâcî'nin Hocaları.....	9
1.5. ez-Zeccâcî'nin Talebeleri	15
1.6. ez-Zeccâcî'nin Dînî ve Ahlâkî Hayatı	16
1.7. ez-Zeccâcî'nin İlmî Kariyeri	17
1.8.Vefatı	18
2. ez-Zeccâcî'nin Arap Dilindeki Yeri.....	18
2.1. ez-Zeccâcî ve Nahiv İlmî.....	18
2.2. ez-Zeccâcî ve Lugat İlmî	19
2.3. ez-Zeccâcî ve Basra Ekolü	20
2.4. ez-Zeccâcî ve Kûfe Ekolü	22
2.5. ez-Zeccâcî'nin Görüşlerinde Bağımsız Oluşu.....	23
3. Eserleri	24
3.1. Me'âni'l-Ḥurûf (Ḥurufu'l-Me'âni).....	25
3.2. el-Kâfi fi'n-Nahv	26
3.3. Kitâbu'l-Ḥaṭ.....	26
3.4. el-Cumel	26

3.5. Kitâbu'l-Emâlî	27
3.6. İştikâku Esmâillâh	27
3.7. el-Lâmât.....	28
3.8. el-İdâh fî 'İleli'n Nahv	28
3.9. Muhtaşaru'z-Zâhir	29
3.10. el-İbdâl ve'l-Mu'akabe ve'n-Nezâir	29
3.11. Mecâlisu'l-'Ulemâ.....	29
3.12. Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib.....	30
3.13. Aĥbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî	30
3.14. Şerhu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî.....	30
3.15. Mesâil Muteferriķa	31
3.16. Şerhu Risâleti Kitâbı Sîbeveyh.....	31
3.17. el-Kitâbu'l-Mecmû'u fi Ma'rifeti Envâ'ı'ş-Şi'ri ve Kavâfihî	31
3.18. el-Muĥter'a fi'l-Kavâfi	31
İKİNCİ BÖLÜM.....	33
EZ-ZECCÂCÎ'NİN HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİ AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	33
1. Hurûfu'l-Meânî Konusunun Kavramsal Çerçevesi.....	34
2. ez-Zeccâcî'nin Hurûfu'l-Me'ânî Çalışmalarına Etkisi.....	35
3. Hurûfu'l-Meânî Alanında Yapılan Çalışmalar.....	37
3.1.Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Telif Edilmiş Müstakil Klasik Eserlerin Başlıcaları	37
3.2.Modern Dönemde Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Yapılan Bazı Çalışmalar	38
3.3.Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Yapılan Türkçe Bazı Çalışmalar	38
4.ez-Zeccâcî'nin Hurûfu'l-Me'ânî Adlı Eserinin Genel Özellikleri	39
4.1.Eserin Tanıtımı	39
4.2.Eserin Nüshası	40
4.3.Kitabın Benzer Kitaplar Arasındaki Yeri	41
4.4.Eseri Yazmasındaki Amacı	47
4.5.Eserin Muhtevası	47
4.6.Eserde Takip Edilen Metod	59
4.7.Eserde Kendisinden Nakil Yapılan Kaynaklar	60

4.8.Eserde Yapılan İstışâdlar	61
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	95

ÖNSÖZ

İslam dini gelmeden önce, her toplum kendi dilini konuşurdu. İnsanlar, başka toplumların dillerini fazlaca öğrenme ihtiyacı hissetmezlerdi. İslam Dîni'nin evrensel oluşundan dolayı, Arap olmayan insanların da İslam Dîni'ne girmesiyle beraber, Kur'an dili olan Arapça diğer insanlar için de önemli hale geldi. Dinlerini daha iyi öğrenebilmek adına kendi ana dilleri olmamasına rağmen bu dili öğrenmeye başladılar. Dolayısıyla farklı milliyetlerden insanların İslam dinine girmesiyle beraber, zamanla bu dilin safiyeti kayboldu. Bu yüzden dil alanında çalışma ihtiyacı hâsıl oldu.

Arap dili ile ilgili çalışmalar ilk olarak İslam dininin gelmesinden sonra özellikle Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in döneminden itibaren başlamıştır. Hz. Ali döneminde, dil alanında yapılan çalışmalara örneklik teşkil edebilecek ilk iş olarak, ayetlerde yer alan kelime sonlarına hareke konulması girişimi görülmektedir. Hz. Ali'nin bu teşebbüsü Kur'an-ı Kerim'i doğru okuma ve anlamaya yönelik bir çalışmaydı.

İslam dininin Arap olmayan acemler arasında yayılmasıyla beraber ilk dil hataları kendini göstermeye başlamıştır. İbn Haldûn'un nahiv ilminin ortaya çıkışıyla ilgili tespitinde: "İslâm gelip Araplar, diğer milletlerin ülkelerine hâkim olmak için Hicaz'dan çıkınca acemlerle karşılaştılar ve Araplaşmış acemlerden Arapça dil kurallarına aykırı olarak duydukları şeylerin etkisiyle dilleri değişti. Onlardan duydukları şeylere kulakları alıştı, dilleri bozuldu. İlim ehli dilin zayı olacağından korktu. Kur'ân ve Hadîsi Şerif'lerin anlaşılması zorlaştı, âlimler konuşmalar için kurallar istinbat etmeye başladılar."¹ demiştir. Bu sebeplerden dolayı, Arap dili alanında yapılan çalışmalar bu dönemde başladı, gerek lügat alanında gerekse nahiv alanında geniş bir yelpazede devam etti.

Hicri ikinci asra gelindiğinde dil çalışmaları ile ilgili faaliyetlerin yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, Arap şiiri, darb-ı meseller ve bozulmamış Arap kelamı, söz konusu dil çalışmalarında materyal olarak kullanılmıştır.

---

¹ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn Hadrâmî, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, Ankara, 2004, II/805.

Zamanımızdan yaklaşık 1000 yıl önce yaşamış olan ünlü Arap dilbilimcisi ez-Zeccâcî, hem sarf hem de nahiv çalışmalarında adı sıkça duyulan bir filolog olarak karşımıza çıkmaktadır. ez-Zeccâcî, Arap dili açısından çok kıymetli eserler vermiştir. Bu eserlerinden biri olan *Hurûfu'l-Meâni*'si çalışmamızın konusudur.

Hurûfu'l-Meâni konusu, Arap dil bilimi açısından çok önemlidir. Çünkü bu mânâ harfleriyle beraber cümleler anlam kazanacaktır. Dolayısıyla tarih boyunca birçok filolog mana harfleriyle ilgili farklı hacimlerde birçok araştırmalar yapmışlardır.

ez-Zeccâcî'den önce, Hurûfu'l-Meâni alanında birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu eserler muhteva olarak sadece mana harflerinden bahsetmemiş, eserin bir bölümü içerisinde anlatılmıştır. ez-Zeccâcî'nin bu eseri sadece mana harflerinden bahseden özgün bir çalışmadır. Bu durum, bizi, bu eser üzerinde çalışmaya sevkeden nedenlerdendir.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında, ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönemle ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, ez-Zeccâcî'nin hayatı, eğitimi, hocaları, kaleme aldığı eserleri ve ilmi şahsiyeti tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, ilk olarak baştan günümüze kadar yapılan mana harfleriyle ilgili çalışmalara değinilmiş ve ez-Zeccâcî'nin *Hurûfu'l-Meâni* adlı eserinin muhtevası hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ayrıca, ez-Zeccâcî'nin bu eserini oluştururken takip ettiği metod ve üslubu belirlenmeye çalışılmıştır.

Tez konusunun tespit edilmesinden başlayarak, çalışmamın her safhasında rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Doç. Dr. M. Vehbi Dereli hocama ve bu çalışmamda bana destek olan tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Aziz ŞİMŞEK

Konya-2018

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

َ.. : a, e

ُ.. : u, ü

ِ- : ı, i

ا.. : â, ê

و.. : û

ى- : î

ء : ’

ب : b

ت : t

ث : Ş, ş

ج : c

ح : Ğ, ğ

خ : Ĥ, ĥ

د : D, d

ذ : Z, z

ر : R, r

ز : Z, z

س : S, s

ش : Ş, ş

ص : Ş, ş

ض : D, d

ط : T, t

ظ : Z, z

ع : ‘

غ : Ğ, ğ

ف : F, f

ق : K, k

ك : K, k

ل : L, l

م : M, m

ن : N, n

و : V, v

ه : H, h

ي : Y, y

Not: Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi; şahıs isimleri, eser adları ve künyeler için; gerekli durumlarda da kimi kelimelerin telaffuzlarını göstermek için kullanılmıştır. Türkçede sık kullanılan özel isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Bu isimler “ Hasan, Ali, Ömer vb. ” şeklinde Türkçede kullanıldığı gibi yazılmıştır.

Tamlama olan ya da bileşik isimlerde Arapça okunuş esas alınmış, ancak kolaylıkla okunabilmesi için tamlamalar kesme işaretiyle ayrılmadan, "Celâle'd-dîn " veya "Şihabu'd-dîn" yerine, doğrudan "Celâleddîn" ya da "Şihabuddîn " şeklinde verilmiştir. Harf-i tariflerin yazımında "el- ..." şeklinde küçük harf kullanılmış, cümle başlarında ya da dipnotlardaki isimlerin başlangıcında da bu usûl gözetilmiştir. Şemsî harflerle başlayan kelimelerin başındaki harf-i tarifler ise, "ez-Zeccâî" şeklinde kelimenin ilk harfinin okunuşu esas alınarak belirtilmiştir.

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Ans.	: ansiklopedi
a.y.	: aynı yer
b.	: ibn
Bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Fk.	: fakültesi
h.	: hicrî
<i>İA</i>	: İslam Ansiklopedisi
m.	: mîlâdî
MÖ	: mîlattan önce
MS	: mîlattan sonra
Mtb.	: Matbaa
Nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
S.	: sayı
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
thm.	: Tahkik edenin mukaddimesi
trc.	: tercüme eden
tsz.	: tarihi bilinmiyor, tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
vd.	: ve devamı
Yay.	: yayınları

GİRİŞ

EZ-ZECCÂCÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRÎ IV. YÜZYILA GENEL BİR BAKIŞ

Bir kimseyi tanıyabilmek, daha iyi anlayabilmek için yaşadığı dönem ve içinde yaşadığı çevre hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Çünkü içinde yaşanılan dönemin ve zamanın; sosyal, siyasal, ekonomik ve dini durumu kişiyi bir şekilde etkiler. Dolayısıyla bir kişinin hayatını incelerken yaşadığı dönemden soyutlayarak incelemek, bizi o kişi hakkında bir takım yanlış kanaatlara sahip olmaya götürebilir.

Bu araştırmanın konusu olan ez-Zeccâcî, hicri III. asrın sonu ile hicri IV. asrın başları arasında yaşamıştır. ez-Zeccâcî'nin doğum tarihi ile ilgili bilgiler kaynaklarda kesin olarak belli değildir. Vefat tarihinin de (337/948-340/950)² yılları arasında kaynaklarda belirtilmesinden dolayı, hicri III. asrın sonları ve hicri IV. asrın başları sosyal, siyasal, iktisadi, ilmi ve kültürel bakımdan incelenecektir.

Tarihçiler, Abbâsî dönemini, ilimi ve edebi açıdan dört dönem şeklinde incelemişlerdir.³ Bu tasnife göre bir değerlendirme yapılacak olursa ez-Zeccâcî'nin, ilmî ve edebî hayat bakımından, yaklaşık olarak Abbâsîlerin ikinci döneminin sonu ile Abbâsîlerin üçüncü döneminin ilk yılları aralığında yaşadığı var sayılabilir.

1. Siyâsî Durum

Abbasilerin tarihini inceleyen günümüz tarihçileri beş asırdan daha fazla hüküm sürmüş olan Abbasî Devleti tarihini, genelde siyasi açıdan iki döneme ayırmaktadırlar.⁴

Abbasi halifelerinin sık sık el değiştirdiği bir dönemde ez-Zeccâcî, Abbâsîlerin ikinci döneminde yaşamış ilim adamlarındandır. O, Abbâsî halifelerinden birçoğuyla aynı çağda yaşamıştır. Bunlar: el-Muhtedir Billah, el-Ğâhir

² Abdulkerîm b. Muhammed Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988, III/140.

³ Mâzin el-Mubârek, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'ı Şerhihi li Kitâbi Sibeveyhi*, İkinci Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1995, s. 17.

⁴ Mahmut Kırkpınar, *Abbasî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Enst., İstanbul, 1996, s. 33-34.

Billâh, er-Râzî, el-Mutteķî Lillah, el-Mustekfî Billah, el-Muţîf gibi halifelerdir.⁵ ez-Zeccâcî, idare Buveyh Oğullarının elindeyken vefat etmiştir.

Abbasilerde, Halife Mu'tasım'dan sonra, devletin işleyişinde bozulma ve yozlaşma belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum da hicri IV. asrın başlarıyla beraber hilafet ve devletin işleyişinde bir takım sıkıntıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Halkın nezdinde hilafet makamı itibarını yitirmiş, halîfelerin küçük yaşta hilafet makamına geçmeleri ve zevk ve sefaya dalmaları ile tarihçilerin belirttikleri diğer bilinen sebepler de buna eklenince idarî sistem gittikçe yozlaşmıştır.⁶

Dönemin şartlarından dolayı, bazı olayların ters gitmesi, yabancı devletlerin hilâfet ve devlet işlerine karışmaları, halkın nezdinde hilâfetin saygınlığı ve itibarını yitirmesi, hilafetin merkezi olan Bağdat'ta vaziyetin gün geçtikçe kötüye gitmesi, ekonominin bozulmaya yüz tutması, devletin yapısının ve işleyişinin hantal bir yapıda olması gibi etkenler, kimi âlim ve edebiyatçıların o zaman ilmin beşiği sayılan Bağdat'ı terk etmelerine neden olmuştur. Böylece bu şahsiyetler daha güvenli, sakin ve rahat bir ortamda yaşamayı tercih etmişlerdir. Bağdat'ı terk eden âlimlerden biri de ez-Zeccâcî'dir. Bağdat'ı terk ederek Şam bölgesine gitmiştir.⁷ Gerçi ez-Zeccâcî'nin şîi olduğu ve şîiliğinden dolayı Şam'dan sürgün edildiğini ez-Zehebî zikretmektedir.⁸ Ancak ez-Zeccâcî'nin şîiliğinden ez-Zehebî'den başka kaynaklar hiç bahsetmemişlerdir. ez-Zeccâcî'nin Bağdat'ı terk ederek Şam bölgesine gitmesinde, yukarıda sayılan olumsuzlukların etkili olduğu söylenebilir.

İşte ez-Zeccâcî, devletin otoritesinin kaybolmaya başladığı, keyfi uygulamaların hüküm sürdüğü, emir ve valilerin halka zulmetmeye başladığı, Devlet

⁵Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayhan Yayınevi, Ankara, 1987, III/ 336.

⁶Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi:el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, 12. bs., Dâru'l-Maârif, Kahire, 2001, s. 33.

⁷Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yâfiî el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbretu'l-Yakzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997, II/249.

⁸Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed, *ez-Zehebî, el-'Iber fî Haberî Men Ğaber*, thk. Ebu Hâcîr Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1985, s.119.

kademelerine ve yönetimine Arap, Türk ve Fârisîlerin girmeye başladığı böyle sıkıntılı bir dönemde yaşamıştır.⁹

2.Sosyal ve İktisâdî Durum

Abbasîlerin ilk dönemlerinde; sosyal, siyasal ve iktisadi hayatta parlak bir hayat yaşanmıştır. Müslümanlar her alanda ilerlemeler kaydetmiştir. Bütün bu durumda Bağdat, hep önemli bir merkez konumunda olmuştur. H. IV. asra geldiğinde o parlak dönem yavaş yavaş gitmiş, devlet otoritesi zayıflamış, siyasi belirsizlikler baş göstermiştir. Dolayısıyla bütün bu gelişmeler halka yansımış ve sosyal ve iktisadi bozulmalar kendini göstermeye başlamıştır.

Abbasîlerin ilk döneminde devletin ekonomisi çok güçlü idi. İlerleyen dönemlerde siyasi istikrarsızlıkların da baş göstermesiyle, Abbasî Devleti'nin gelirinde ciddi azalmalar görülmeye başlanmıştır. Sürekli yapılan savaşlar, devleti zayıflatan sebeplerden olmak üzere, devletin giderleri için tahammül edilmez ağır bir yük halini almıştır.¹⁰

Abbasi Devletinin ekonomisinin zayıflamasıyla beraber, sunduğu hizmetlerin azalması, bunun sonucu olarak ahâlinin geçim darlığı çekmesi ve yine buna ilaveten kırsaldan şehre göçün artması sebebiyle şehirlerde huzursuzluk artmıştır. Bütün bunlara ilaveten Abbasilerin en önemli divanlarından olan Haraç Divanı'nda görevli bazı kâtiplerin, zamanla, divanda toplanması gereken paraları zaman zaman kendi hesaplarına aktarmaları toplumda ekonomik dengesizliği de körüklemiştir.¹¹

Yukarıda belirtilen tüm bu olumsuzluklara karşın aynı zamanda Abbâsilerin ikinci döneminin tarihte takdire değer yönleri de vardır. Çünkü İslam medeniyetinin en parlak dönemlerinden biri yaşanmaktadır. Bu dönemde Abbâsi devletine eski güç ve kudretini kazandırmak için gayret gösteren halifelerden çoğu, haklı bir şöhret kazanmıştır.¹²

⁹ A. Schaade, "Arap Dili - Klasik Arapça", *İA*, İstanbul, 1978, I/512.

¹⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, III/126.

¹¹ W Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkçeye çeviren: M. Fuat Köprülü, Ankara, 1940, II/279.

¹² Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, III /334.

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönem, Abbasi iktidarının fikrî, ilmî ve kültürel hareketlilik açısından en verimli dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu sırada yöneticiler, âlimlere ve edebiyatçılara hizmette adetâ yarışmışlardır. Birçok âlim ve edebiyatçı bu dönemde yetişmiştir. Yine bu dönem, te'lif ve tercüme hareketinin en yaygın olarak icra edildiği bir dönemdir.

Abbasi halifeleri, ilim adamlarına özel bir önem vermişler, her bakımdan onları desteklemişler ve onları devletin himayesine almışlar, hatta bazı âlimleri vezir olarak bile görevlendirmişlerdir. Halifelerin ilim adamlarını sonsuz desteklerinden dolayı ilmî, fikrî ve kültürel her türlü faaliyetler bu zamanda çok ilerlemiştir.¹³

3. İlmî Durum

Emevilerden sonra gelen Abbâsiler dönemi, Arap dili ve edebiyatının zirveye çıktığı bir dönemdir. İlk zamanlarda Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîf'lerin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan dil ve nahiv bilimi ve edebî çalışmalar, ilerleyen zamanlarda müstakil birer ilim dalını almıştır. İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân ve Hadîs-i Şerifleri anlamaya yönelik yapılan çalışmalara bağlı olarak, nahiv alanında yapılan çalışmalar da bu devirde önem kazanmıştır.¹⁴

İlk önce Ebu'l-Esved ed-Duelî tarafından esasları tespit edilen nahiv ilmi¹⁵, daha sonra Abbâsîlerin ilk döneminde Basra ve Kûfe ekolleri diye iki ana mektep olmuştur.¹⁶ Bu mekteplere bağlı olarak birçok meşhur dil âlimi yetişmiştir. İşte ez-Zeccâcî (ö. 340/950) de böyle bir ilmi zenginliğin olduğu bir ortamda dünyaya gelmiştir.

Abbâsîlerin ilk zamanlarında halifelerin de büyük destekleriyle, dini ilimler çok gelişmiş, bunların yanı sıra; mantık, felsefe, dil ve edebiyat, astronomi, tıp, matematik gibi ilimlerde de başka dillerden tercüme yapılmıştır. Daha sonra "Beytu'l-Hikme" adlı bir merkez kurulmuş ve tercüme faaliyetleri devletin resmi

¹³ Adam Metz, *el-Hadâratu'l - İslâmiyye*, trc. 'Abdu'l-Hâdi Ebû Rîde, Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, III. bs., Kahire, 1957, I/419.

¹⁴ Hasan İbrâhîm Hasan, *İslam Tarihi*, II/150.

¹⁵ Mehmet Cevat Ergin, *Arap Nahvinin Doğuşu*, Dicle Üniv. İlâhiyat Fak. Dergisi, cilt VII, Sayı II, s. 123.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, 'Abbâsîler - İlim ve Kültür Hayatı', *DİA*, İstanbul,1990, I/40.

politikası haline gelmiştir.¹⁷ Bu durum dini ve beşeri bilimlerin altın çağını yaşadığı bir dönem olmuştur. Mesela, kırâat alanında İbn Mucâhid (ö. 324/936), tefsir alanında İbn Cureyc, İbn Cerîr et-Taberî, İbn ‘Abbâs, İbn Mes‘ûd ve Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî; Hadis alanında el-Buhârî, (ö. 256/869), Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), es-Sicistânî (ö. 275/888), et-Tirmizî (ö. 278/891), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), en-Nesâî (ö. 303/915), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Mâce (ö. 275/888) gibi kendi alanlarında, İslam dünyasının en büyük alimlerinin yetiştiği bir dönem olmuştur.¹⁸

Yine bu dönemde yaşamış felsefe alanında el-Fârâbî (ö. 339/950), zamanının en meşhur filozoflarından. Aynı şekilde, bu dönemde dil ve nahiv ilimleri de altın çağını yaşamıştır. Basra ve Kûfe dil ekollerinin en parlak olduğu bir dönem olmuştur.

Batıda Ortaçağ olarak adlandırılan, Batı toplumları için her bakımdan karanlık bir devir olan ama aynı zamanda İslam toplumları için İslam medeniyetinin zirveye ulaştığı bir dönemde ez-Zeccâcî yaşamıştır. Her ne kadar bu dönemde siyasal istikrarsızlıklar ve sosyal adaletsizlikler olsa da, ilim ve kültür faaliyetleri açısından bu dönem, Ortaçağın altın devri olarak kabul edilmektedir.¹⁹

Bu dönemde gerek devlet yönetimleri tarafından, gerek insanlar tarafından ilim adamları çok büyük itibar ve saygı görmüş, ulemâ arasındaki ilmî rekabetin yanı sıra, umerâ da, âlim ve edipleri saraya yakın olmaları için gayret sarf etmişlerdir. Saray meclisleri ilmî tartışmalarla vakit geçirir olmuştur.

Sonuç olarak, ez-Zeccâcî Hicri IV. Asırda Abbasi Devletinin iç karışıklıklarının ve siyasi çalkantılarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen Abbasi sultanlarının, her zaman ilme ve ilim adamlarına büyük önem verdiklerinden dolayı, birçok eser telif etmiştir.

¹⁷ Mahmut Kaya, ‘Beytu’l-Hikme’, *DİA*, VI/89.

¹⁸ Hasan İbrâhîm Hasan, *İslam Tarihi*, III/155-156.

¹⁹ Esin Kâhya, Hüseyin Gazi Topdemir, *Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi*, Ankara, 2001, s. 163.

BİRİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂCÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. ez-Zeccâcî'nin Hayatı

ez-Zeccâcî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ilmi hayatı bir önceki bölümde ayrıntılarıyla ele alınmıştı. ez-Zeccâcî'yi daha iyi tanıyabilmek için en az yaşadığı çevre kadar, ders aldığı hocalarını ve yetiştirdiği talebelerini de tanımak gerekir.

1.1.Nesebi

ez-Zeccâcî, Ebu İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) talebesidir. En çok ilim aldığı hocası ez-Zeccâc'dır²⁰. Bu nedenle ona, hocasına nispeten ez-Zeccâcî lakabı verilmiştir.²¹

Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.337/948),²²en-Nihâvendî,²³ el-Bağdâdî, en-Nahvî,²⁴ el-Luğavî.²⁵ dir.

ez-Zeccâcî'nin nesebinden bahsedenler onun soyunu babasının ötesine götürmemişlerdir. Bu durum, ez-Zeccâcî'nin Arap asıllı olmadığı vehmini doğurmuştur. Çünkü Arap asıllı olsa, soyuyla ilgili birçok kuşağı sayılırdı. Bunda, onun aslen Fârisi olduğuna dair bir iz vardır. Şayet Arap kökenli olsaydı nesebi kaybolmazdı. Çünkü Araplar neseplerine özen göstermeleriyle bilinir ve neseplerini korumak için çok gayret sarfetmişlerdir. Hatta bununla ilgili nesep bilimi doğmuştur.²⁶

ez-Zeccâcî, bu isimle babasına değil de, çok yakın olmasından ve uzun süre yanında bulunmasından dolayı hocası Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sırrî ez-Zeccâc (ö.

²⁰Ebu'l-Kasım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah İbn 'Asâkir eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, XXXIV/ 202.

²¹Ebu'l-Fađl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât fi Tabâkâti'l-Luğaviyyîn ve'n Nuĥât*, el-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut, 1965, II/77; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, XXXIV/ 203, 204.

²²es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/140.

²³Cemâluddin Ebu'l-Hasen Ali b.Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuĥât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, Dâru'l-Fikr el-Arabî, Kâhire, Muessesetu'l-Kutub es-Sekâfiyye, Beyrut, 1986, s. 160.

²⁴es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/14.

²⁵Ömer Rıza Keĥhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut,1993, II/78.

²⁶Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Ĥayâtuhû ve Aşârühû*, 2.baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1984, s. 7.

311)'a nisbet edilmiştir. Terâcîm kitapları, ez-Zeccâc'ın, hayatının ilk dönemlerinde cam işleriyle ilgilendiğinden dolayı bu lâkapla anıldığını söylemektedir.²⁷

ez-Zeccâcî'nin künyesinin sonuna, es-Saymerî, en-Nihâvendî, en-Nahvî, el-Bağdâdî gibi ilâveler yapılmaktadır. Künyesi, ismi ve lakabı hakkında bütün tabakât, fihrist ve terâcîm kitapları ittifak etmiştir.²⁸

Ayrıca, ez-Zehebî, Arap diline dair derin bilgisinden ve katkılarından dolayı Şeyhu'l 'Arabiyye lakabının kendisine verildiğini zikretmiştir.²⁹

1.2. Doğumu

ez-Zeccâcî'nin doğum tarihiyle ilgili hiçbir kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Doğum tarihi bilinmemektedir.³⁰ Doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi olmamasına rağmen aslının Şaymera kentine dayandığı³¹ ve Nihâvent'li olduğu söylenmiştir.³² Bu şehirlerden her ikisi de Hemadân'ın güneyinde yer almaktadır. Bazı kaynaklarda ise ez-Zeccâcî'nin, Nihavent'te doğduğu daha sonra Bağdat'a yerleştiği zikredilmektedir.³³ Yine Nihavent'te doğduğu, Bağdat'a gidip yerleştiği, daha sonra Şam'a gittiği³⁴ ve Taberiyye'de vefat ettiğinden bahsedilmektedir.³⁵

1.3. Yetiştirilmesi ve İlmi Seyahatleri

ez-Zeccâcî'nin çocukluğu, Hemedân'ın güneyinde Nihâvend'de geçmiştir.³⁶ ez-Zeccâcî'nin soyu hakkında tafsilatlı bir bilginin olmaması, onun yetim olarak büyüdüğünü akıllara getirmektedir.³⁷ Bağdat'a ne zaman geldiği tam olarak

²⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

²⁸ Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II/78.

²⁹ Ebu'l Felah Abdu'l-Hay İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Dâru'l-Fikr, Kahire, 1979, s. I/357.

³⁰ Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II/78.

³¹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

³² el-Ḳıfî, *Mu'cemu'l-Muellifîn 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, II/160.

³³ İbn Ḥallikân, *Vefâyatu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1994, III/136; Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II/79.

³⁴ el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/249.

³⁵ Hayruddîn ez-Zirikli, *el-'Alâm Kâmusu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rib' in ve'l-Mustesrikîn*, Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut, 1989, III/136.

³⁶ el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/249; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîḥ*, İdâratu Matba'ati'l-Muniriyye, Mısır, 1393, III/337.

³⁷ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İşhâk b. Muhammed b. İşhâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 87.

bilinmemektedir. Hocası İbn Keysân'ın (299/940) da vefat ettiği bilindiğinden Bağdat'a h. 299'dan önce geldiğini söylemek mümkündür. Bağdat'ta hocası Ebu İshâk ez-Zeccâc ile tanışmış ve onun derslerine devam etmiştir.³⁸ Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında, aralarında hem Basrîlerin hem de Kûfîlerin bulunduğu önde gelen birçok hocadan ders almıştır.³⁹

ez-Zeccâcî'nin hayatı incelendiğinde onun, ilme olan düşkünlüğü açıkça görülür. İlim elde etmek için çok koşturmuş ve birçok seyahatlerde bulunmuştur. İlk önce doğduğu yerden ayrılarak Bağdat'a gitmiş, oraya yerleşmiştir. Bir süre sonra Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitmiştir. Daha sonra bir müddet Halep'te ikamet etmiş, oradan tekrar Şam'a gitmiştir. Şam'da kaldığı sürece hem ilim tahsil etmeye devam etmiş, hem de ilim öğretmek için ilim meclisleri oluşturmuştur.⁴⁰

Ayrıca ez-Zeccâcî'nin, hadis ilmi konusunda da isminin sıklıkla geçtiğini, birçok kimseden hadis rivayetinde bulunduğunu İbn Asakir zikretmektedir.⁴¹

ez-Zeccâcî, çocukluğundan itibaren hep eğitim öğretim faaliyetlerinin içinde olmuştur. Her nerede olursa olsun, hem araştıran, faydalanan bir öğrenci hem de ders veren bir öğretmen olmuştur. Öğrencileri ve hocaları ile olan münasebetleri bunu göstermektedir.

1.4. ez-Zeccâcî'nin Hocaları

ez-Zeccâcî, ilme olan ilgisinden dolayı, sürekli seyahat etmiş ve birçok hocadan da ilim tahsil etmiştir. Öyle ki, yirmiden fazla hocadan ders almıştır. Bu hocaların bir kısmı Kûfe, bir kısmı Basra, bir kısmı da her iki ekole mensup âlimlerdir. ez-Zeccâcî, hocalarından bazılarını “*el-İdah*” adlı eserinde zikretmiştir.⁴² ez-Zeccâcî bu eserde bütün hocalarının isimlerini vermemiştir. Mesela, en çok yararlandığı hocalarından İbn Düreyd'in adından bahsetmemiştir. Bunun nedeni belki de bu eserini İbn Düreyd ile tanışmadan önce yazmış olmasıdır.

³⁸ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thm, s. 12.

³⁹ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thm, s. 12.

⁴⁰ Mâzin el-Mübârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşârühû*, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1984, s.8.

⁴¹ İbn 'Asâkir, *Tarîhu İbn 'Asâkir*, thk. Abdülkadir Bedran, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1987, IX/433.

⁴² Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İdah fî 'İleli'n -Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, Kahire, Matbaatu'l-Medenî, 1959, s. 78,79.

Seyahatlerinin hepsi ilim tahsili için olmuştur. Bir beldeye gidince hemen oranın ilim ehliyle görüşüp, farklı görüşte olsa bile onlardan istifade etmiştir. Bu durum, birçok ilim adamından farklı olarak O'nun, kültüründe ve görüşlerinde açık bir şekilde kendini göstermektedir.⁴³

ez-Zeccâcî, kendi döneminde birçok ilim meclislerinde bulunmuş onların ders halkalarına katılmış, dönemin meşhur bir çok aliminden ders almıştır. ez-Zeccâcî'nin ders aldığı hocalarından, bilinen ve meşhur olanlarından bahsedilecek olunursa şöyle sıralanabilir:

1.4.1. ez-Zeccâc (ö. 311/924)

ez-Zeccâcî'nin, en meşhur hocasıdır. Hatta öyle ki, hep bu hocasına nispet edilerek anılmıştır. *el-İdâh* adlı eserinde ders aldığı hocalarından ilk sırada ez-Zeccâc'dan (ö. 311/923) bahsetmektedir.⁴⁴ Asıl adı Ebû İshâk İbrahim b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc'dır. Sa'leb ve el-Muberrred'den ilim tahsil etmiştir.

ez-Zeccâcî uzun bir süre bu hocasının derslerine devam etmiş, özellikle nahiv ilmini onun derslerinde geliştirmiş,⁴⁵ yine aynı şekilde bu hocasından edebiyat öğrendiği de bildirilmektedir.⁴⁶

ez-Zeccâcî'nin meşhur eserleri şöyle sıralanabilir: *Şerhu Ebyâti Sibeveyhi*, *Me'âni'l-Kur'ân* veya *İ râbu'l-Kur'ân*, *el-Kavâfî*, *Mâ Yenşarifu ve mâ Lâ Yenşarifu*, *Fe'altu ve Ef'altu*, *Sırru'n-Nahv*, *en-Nevâdir*, *Halku'l-İnsân*, *el-İştikâk*.⁴⁷

1.4.2. İbn Dureyd (ö. 323/935)

Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden sayılır. İsmi tam olarak Ebû Bekr Muhammed b. Hasan Dureyd el-Ezdî el-Luğavi eş-Şafi'îdir. Basra'lıdır. 223/838 tarihinde doğmuştur. Daha sonra hicrî 308 tarihinde Bağdat'a yerleşmiştir. ez-

⁴³Cemalu'd-din İbn Hişam, *Şerhu Kitâbi'l-Cumel-fi'n-Nahvi li'z-Zeccâcî*, thk. Ali Muhsin İsa Hâlullâh, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986, s.17.

⁴⁴ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'Teli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, 5. bs., Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1986.

⁴⁵es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II/77.

⁴⁶es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/140.

⁴⁷ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahv*, thk. Ali Tefîk el-Hamed, Muessesetu'r-Risâle, Ürdün, 1984, s. 9; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I/66; İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, I/49.

Zeccâcî, kendisinden bu yıllarda ders almıştır. İbn Dureyd, dönemin meşhur âlimlerinden olan es-Sicistânî ve er-Riyâşî gibi hocalardan ilim öğrenmiştir.⁴⁸

Ebu't-Tayyib el-Luğavî, İbn Dureyd'in çağında âlimlerin önderi olduğunu, dil ve şiir ilminde ünlü olan râvî Halef el-Ahmer ile aynı seviyede olduğunu, Basra dil mektebinin İbn Dureyd'le son bulduğundan bahsetmiştir. Bilinen bazı eserleri: *Cemheretu'l-Luğa*, *el-İştikâk*, *el-Muctebâ*, *el-Makşûra*.⁴⁹ dır.

1.4.3. el-Ahfeş (ö. 315/928)

İsmi tam olarak Ebu'l-Hasen Ali b. Suleymân el-Ahfeş'tir. el-Ahfeşu's-Şağîr diye bilinir. Döneminin meşhur âlimlerinden olan Muberrred, Sa'leb ve el-Yezdî'in ilim halkalarına katılarak onlardan ilim öğrenmiştir. Daha sonra ilim tahsili için Mısır, Haleb ve Bağdat'a gitmiştir. el-Ahfeş'in, bilinen eserleri daha çok nahiv ve lügat alanındadır. Bunlardan bazıları: *el-Envâ*, *et-Teşniyetu* ve *'l-Cem'*, *el-Muhezzeb*'tir. Uzun bir süre yaşadığı, yaklaşık seksen yaşı üstünde vefat ettiği söylenir.⁵⁰

1.4.4. İbn Keysân (ö. 299/912)

İsmi tam olarak Ebu'l-Hasen Muhammed b. Keysân'dır.⁵¹ Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Hayatının tamamını Bağdat'ta geçirmiştir. Hem Kûfe dil ekolünün hem de Basra dil ekolünün inceliklerini iyi bilen bir âlimdir.

İyi bir bir muhâkeme gücüne sahip olan ve güçlü bir hafızası olan İbn Keysân, farklı kültürlere olan ilgisinden dolayı önce Kûfe dil ekolünün önde gelen âlimlerinden olan Sa'leb'in ilim meclisine dâhil olmuştur. Sa'leb'ten Kûfe nahvini öğrendikten sonra, Basra dil ekolü öncüsü el-Müberred'in derslerine katılarak, her iki ekolün de görüş farklılıklarını, dile olan yaklaşımlarını öğrenme fırsatı bulmuştur.

İbn Keysân'ın meşhur olan eserlerinden bazıları: *el-Muvaffak fi'n-nahv*, *Mesâ'il 'alâ Mezabi'n-Nahviyyîn min Ma'htelefe fihî'l-Başriyyun ve'l-Kûfiyyûn*, *Şerhu-s-Seb't-Tivâl (i'l-cahiliyyât)*, *el-Muhezzeb fi'n-nahv*⁵² adlı eserleridir.

⁴⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, I/67.

⁴⁹ Nasûhi Ünal Karaaslan, "İbn Dureyd" *DİA*, İstanbul, 1999, s. 419.

⁵⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 91; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II/168; İbn Hallikân, *Vefâyatu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, s. 136.

⁵¹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III/57.

1.4.5. İbn Şuḳayr (ö. 317/930)

İsmi tam olarak Ebû Bekr Ahmed b. el-Ḥasan b. el-Abbâs b. el-Ferec İbn Şuḳayr en-Naḥvî'dir. Kûfe ve Basra mekteplerini birleştiren âlimlerdendir. Ancak Kûfe ekolüne daha yakın durmaktadır.⁵³ ez-Zeccâcî bu hocasının Kûfe ekolünün önde gelen alimlerinden olduğunu bildirmiştir. ez-Zeccâcî *el-Emâlî* adlı eserinin değişik yerlerinde bu hocasından bahsetmiştir.⁵⁴

1.4.6. el-Ḥâmıd (ö. 305/918)

İsmi tam olarak Ebu Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Ḥâmıd'dir. Kûfe dil ekolüne mensup, o ekolün tanınmış dil âlimlerindendir. Hocası olan Şa'leb'den, kırk yılı aşkın bir süre ders almıştır. Hocası Şa'leb ölünce onun yerine geçmiştir. Kûfe ekolünün önde gelen âlimlerinden birisi olmuştur.

Bilinen bazı eserleri: *el-Muḥtasar fi'n-Naḥv*, *Ḥalku'l-İnsân*, *Kitâbu'n-Nebât*, *Kitâbu'l-Vuḥûş*, *Kitâbu's-Sibâk ve'n-Nidâl*, *Ġaribu'l-Ḥadîs*.⁵⁵ tir.

1.4.7. İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)

İsmi tam olarak Ebu Bekir Muhammed b. es-Serri b. es-Serrâc en-Naḥvî el-Bağdâdî'dir. Nahiv ve lügat ilminin en meşhur âlimlerinden sayılır. Döneminin meşhur âlimlerinden olan el-Müberred'den ders almıştır. el-Müberred'in en iyi ve sadık talebesi olmuştur. İbnu's-Serrâc, çevresinde çok akıllı ve zeki olarak tanınmıştır. Hocası el-Müberred'den Sîbeveyhi'in kitabını okumuştur. Kendinden sonra gelen ez-Zeccâcî, Ebu Ali el-Fârisî, er Rummâni ve es-Sîrafi gibi âlimlere hocalık yapmıştır. ez-Zeccâcî, bu hocasından *el-Emâlî* ve *el-İdâh* adlı eserlerinde bahsetmiştir.⁵⁶

⁵²ez-Zubeydî, *Ṭabakâtu'n-Naḥviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrâhim, 2. Baskı, Kâhire, Dâru'l-Ma'ârif, 1973, s.153; İsmail Durmuş, 'İbn Keysan', *DİA*, XX/134.

⁵³İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 91; el-Ḥamevî, Ya'kût b. Abdullah Şihâbüddîn b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Daru'l-Me'mûn, Kahire, 1936, I/232.

⁵⁴ez-Zeccâcî, *el-Emâlî (fi'l-Müşkilâti'l-Kur'âniyye ve'l-ḥukemi ve'l-Eḥâdîsi'n-Nebeviyye)* thk. ve şerh, Ahmet b. el-Emîn eş-Şenkîti, Matbaatu's-Sa'âde, Kâhire, 1906, s. 33,50,141.

⁵⁵el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, II/21-22; İbn Ḥallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, I/214; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/201.

⁵⁶İbn Nedîm, *el-Fihrist*, I/66; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/109; ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Naḥviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, s. 112; İbn Ḥallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, IV/340.

1.4.8. el-Vâşîfî (ö. 323/935)

İsmi tam olarak Ebû Abdillâh İbrâhim b. Muhammed b. Arafa el-İtkî el-Ezdî el-Vâsîfî'dir. İsminden daha çok, Niftâveyh lakabı ile anılır. Kûfe ve Basra ekollerini birleştiren âlimlerden sayılır. Döneminin meşhur âlimlerinden es-Sa'leb ve el-Muberrred'in ilim meclislerinde bulunmuştur Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵⁷

1.4.9. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940)

İsmi tam olarak Ebu Bekir Muhammed el-Kasım el-Enbarî en-Nahvî el-Luğavî'dir. İlk hocası babasıdır. Dönemin meşhur âlimlerinden olan Sa'leb'den ders almıştır. Kûfe ekolünün görüşlerini benimsemiştir. Edebiyat ve nahiv ilmindeki bilgisiyle meşhurdur. Kur'an-ı Kerim'deki kelimelerin delilleri ile ilgili yaklaşık üç yüz bin beyit ezberinde olduğu nakledilmiştir.

Bilinen bazı eserleri: *el-Kâfi*, *el-Ezdâd*, *ez-Zâhir fi'l-Luğa'dır*. ez-Zeccâcî, hocasının *el-Muvaḍḍaḥ*' adlı bu eserini ihtisar etmiştir. el-Enbarî, *Kitâbu'l-Vakf* ve *l-İbtidâ*, *Kitâbu Hâti'l-Kur'an*, *el-Emâlî*, *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyât* adlı eserlerin yanı sıra el-A'sâ ve Züheyr'in divanlarına şerh yazmıştır.⁵⁸

1.4.10. el-Ḥayyât (ö. 320/932)

İsmi tam olarak Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr el-Ḥayyât en-Nahvî'dir. el-Ḥayyât da Kûfe ve Basra mekteplerini birleştirmek için gayret eden alimlerdenidir. Basra'da ez-Zeccâcî ile çeşitli münâzaralar yapmıştır. ez-Zeccâc ve el-Fârisî ondan ilim almıştır.⁵⁹

1.4.11. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 322/934)

İsmi tam olarak Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî el-Bağdâdî'dir. ed-Dîneverî birkaç yıl Mısır kadılığı da yapmıştır. ez-

⁵⁷ ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, s. 172; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/428; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I/307.

⁵⁸ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III/201-202.

⁵⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/48; ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, s. 117.

Zeccâcî bu hocasının ders halkalarına iştirak etmiş, hocası da ez-Zeccâcî'ye, babasının *Edebu'l-Kâtib* adlı eserini okumuştur.⁶⁰

1.4.12. eş-Şûlî (ö. 335/947)

İsmi tam olarak Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Şûlî'dir. Aynı zamanda Abbasi sarayında kâtip olarak çalışmıştır. Edebi yönü çok güçlü olan bir âlimdir. Bütün bunların yanında çok iyi bir satranç bilgisine sahiptir. ez-Zeccâcî, es-Şûlî'nin ders halkalarında çok az bulunmuştur. Bilinen bazı meşhur eserleri olarak şunlar sayılabilir: *Kitâbu'l-Evrâk*, *Edebu'l-Kâtib*, *Kitâbü'ş-Şatranc*.⁶¹

1.4.13. eṭ-Ṭaberî

İsmi tam olarak Ebû Ca'fer Ahmed b. Rustem et-Ṭaberî'dir. Ebû Osman el-Mâzinî'nin oğludur. ez-Zeccâcî, hocası et-Ṭaberî'den, *el-İdâh*,⁶² *Mecâlisu'l-'Ulemâ*⁶³ ve *el-Emâlî*⁶⁴ adlı eserlerinde bahsetmiştir.⁶⁵ et-Ṭaberî'nin bilinen eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân*, *Kitâbu'n-Nahvi'l-Kebîr*, *el-Muḫni' fi'n-Nahv*.⁶⁶

1.4.14. el-Yezîdî (ö. 310/923)

İsmi tam olarak Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abbas b. Muhammed b. Yahya el-Yezîdî'dir. Birçok alanda, özellikle nahiv, edebiyat, şiir, ahbâr ve nevâdir alanında söz sahibi bir âlimdir.⁶⁷

Mâzin el-Mubârek, ez-Zeccâcî'nin yukarıda bahsedilen hocalarının yanısıra, başka birçok âlimden de istifade ettiğinden bahsetmiştir.⁶⁸

Görüldüğü gibi döneminin önde gelen birçok âliminden yararlanan ez-Zeccâcî'nin bu durumu, O'nun, ilme olan düşkünlüğünü, gayret ve çabasını göstermektedir.

⁶⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I/160.

⁶¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 167; İbn Hallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, IV/356.

⁶² ez-Zeccâcî, *el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, s. 78.

⁶³ ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1999, s. 63,65, 251, 253.

⁶⁴ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 144, 145, 238.

⁶⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l Me'mûn, Kahire, 1936, II/60.

⁶⁶ es-Suyûtî, *Buḡyatu'l-Vuât*, I/48; ez-Zebîdî, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luḡaviyyîn*, s. 117.

⁶⁷ es-Suyûtî, *Buḡyatu'l-Vuât*, I/124; İbn Hallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, VI/337.

⁶⁸ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 10-11.

1.5. ez-Zeccâcî'nin Talebeleri

ez-Zeccâcî'nin talebelerinin büyük bir kısmının Şam bölgesinden olduğu görülür. Bunun nedeni ömrünün büyük bir kısmını Şam'da geçirmiş olmasıdır. Çünkü ez-Zeccâcî tedrisatının büyük bir kısmını Şam'da geçirmiştir. O'rada yazmış, yazdırmış ve dersler vermiştir.⁶⁹ ez-Zeccâcî'nin öğrencilerinden bir bölümü doğrudan ez-Zeccâcî'den ders alırken, büyük bir kesim de daha sonraki dönemlerde onun kitaplarından yararlanmışlardır.

ez-Zeccâcî'nin talebelerinden bazıları şunlardır:

1.5.1. el-Kellâbî (ö. 354/965)

İsmi tam olarak el-Ḥuseyn b. Abdirrahîm b. el-Velîd b. Osman b. Ca'fer Ebû Abdillâh el-Kellâbî'dir. Ca'fer b. Kilâb oğullarındandır Daha çok İbn Ebi'z-Zilâzil diye tanınır. ez-Zeccâcî'den ilim tahsil etmiştir. Bilinen eseri: *Kitâbu Envâ'i'l-Escâ'*⁷⁰

1.5.2. et-Temîmî (ö. 377/988)

İsmi tam olarak Ebu'l-Ḥasen Ali b. Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed el-Anṭâkî et-Temîmî'dir. ez-Zeccâcî'nin *Muhtasarü'z-Zâhir* adlı kitabını rivayet etmiştir.⁷¹

et-Temîmî, Şam ve Basra'da hadis ve kıraat ilmi tedris etmiştir. Daha sonra Endülüs'e hicret etmiş, beldesinde öğrendiği ilimleri Endülüs'e taşımıştır. Kurtuba'da hayat sürerken de vefat etmiştir.⁷²

1.5.3. el-Ğassânî (ö. 387/998)

İsmi tam olarak Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Seleme b. Şirâm el-Ğassânî'dir. Nahiv ilmini ez-Zeccâcî'den öğrenmiştir. Şam'da meşhur nahivcilerden biri olmuştur.⁷³

⁶⁹ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 11.

⁷⁰ el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV/75.

⁷¹ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 11.

⁷² el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/308.

⁷³ es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, I/357.

Bütün bu zikredilenlerin yanında, ez-Zeccâcî'nin eserlerinden faydalananlar oldukça çok olmuştur. Fakat ez-Zeccâcî'nin bu talebeleri Arapça ile ilgili ilimlerde fazla bir varlık gösteremeyip önemli eserler bırakmamışlardır.⁷⁴

1.6. ez-Zeccâcî'nin Dînî ve Ahlâkî Hayatı

ez-Zeccâcî, ilim sahibi olarak bilinmesinin yanı sıra, aynı zamanda çevresinde güvenilir bir âlim olarak da tanınmıştır. Bu yüzden kendisinden hadis de alınmıştır. Bundan dolayı ismi hadis isnatlarında geçmektedir. İbn Asakir de ez-Zeccâcî'den birçok haber nakletmiştir.⁷⁵

ez-Zeccâcî, her zaman temizliğe çok önem veren; bu hususta çok hassas davranan, bedeninin, elbisesinin ve ders verdiği yerin temiz olmasına özen gösteren takva sahibi bir alim olarak bilinmiştir. ez-Zeccâcî'nin hayat hikayesinden bahseden kişiler, onun takva ve verâ sahibi bir kişiliğe sahip olduğundan sıkça söz etmişlerdir. Eserlerinden olan *el-Cumel*'ini Mekke'de yazarken daima abdestli olduğunu ve her bir bölümü bitirince bir tavaf yaptığını ve sonunda da bu kitabın faydalı olması için dua ettiğini kaynaklar belirtmektedir.⁷⁶

Ayrıca araştırmamıza konu olan *Hurûfu'l-Meâni* adlı eseri incelendiğinde yüzün üzerinde ayetle istişhad yapması Kur'an'a olan vukûfiyetini ortaya koymaktadır.

ez-Zeccâcî'den bahseden kaynaklar incelendiğinde, O'nun hayatıyla ilgili herhangi bir olumsuz bir töhmet ve ithama rastlanılmadığı açıkça görülmektedir. Gerçi ez-Zeccâcî'nin şîi olduğu ve şîiliğinden dolayı Şam'dan sürgün edildiğini ez-Zehebî zikretmektedir.⁷⁷ Ancak ez-Zeccâcî'nin şîiliğinden ez-Zehebî'den başka kaynaklar bahsetmemiştir.

⁷⁴el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 12; ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahv*, Ali Tevfik el-Hamed'in tahkik notu, s. 14.

⁷⁵İbn Asakir, *Tarîhu İbn 'Asâkir*, IX/433.

⁷⁶ez-Zehebî, *el-Iber fi Haberî Men Ğaber*, IV/220.

⁷⁷ez-Zehebî, *el-Iber*, s.119.

1.7. ez-Zeccâcî'nin İlmî Kariyeri

ez-Zeccâcî'nin eserleri incelendiğinde; nahiv, sarf, hecâ ve meânî harfleri, şiir, dil ve edebiyat gibi çeşitli konulardan bahsettiği görülmektedir.⁷⁸ ez-Zeccâcî'nin eserlerini okuyan bir kimse, O'nun ilminin genişliği ve derinliğine birçok eserinde şahit olur. ez-Zeccâcî, sanki hocalarında bulunan farklı özellik ve bilimleri kendisinde cem etmiştir.⁷⁹

ez-Zeccâcî, çok yönlü bir alimdir. Nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında ilmine başvuru, yetkin bir âlimdir. Taklitçi olmayan, daima yeniliğe açık, herkes tarafından kolayca anlaşılabilen bir kişiliğe sahiptir. Birçok eserin sahibi olmasından dolayı ona “Sâhibu't-Tesânîf” unvânı verilmiştir.⁸⁰ ez-Zehebî onun hakkında: “ez-Zeccâcî'nin eserlerinden sayılamayacak kadar fazla insan faydalanmıştır.” der.⁸¹ İbn Hâllikân, ez-Zeccâcî'nin nahiv ilminde imam olduğunu söylemiştir.⁸² el-Ğıftî ise, nahivdeki metodunun orta halli, herkesin anlayabileceği, eserlerinin insanların yararlanması hedefine yönelik olduğunu söylemiştir.⁸³

ez-Zeccâcî'nin kültürü, sadece Arapça'dan oluşmamaktadır. Arapçanın dışında daha başka bazı dilleri bildiğinden kendisi bahsetmiş ve bu dillerin adını açıkça zikretmemiştir. Kelimenin kısımlarının ve unsurlarının isim, fiil ve harften ibaret olduğunu söylerken, “bu meseleyi, Arapçadan başka, bildiğimiz çok sayıda dil üzerinde araştırdık ve kelimenin üç çeşitle sınırlı olduğunu gördük” şeklindeki sözleri, ez-Zeccâcî'nin ayrıca başka bazı dilleri de bildiğinin delili⁸⁴ olarak söylenebilir.

ez-Zeccâcî, eleştirilerinde mutedil bir kişiliğe sahiptir. Tenkitlerinde müellifin gayret ve çabasını takdir eden bir kişiliği vardır. Bu objektifliği ve mutedillliği *Muhtasaru'z-Zahir*'inin giriş kısmında, İbnu'l-Enbari ve Mufaddal'ı eleştirirken açıkça görülmektedir.⁸⁵

⁷⁸ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 14.

⁷⁹ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s.13.

⁸⁰ el-Ğanbelî, İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV/219.

⁸¹ ez-Zehebî, *el-Iber*, II/25.

⁸² İbn Hâllikan, *Vefâyatu'l-Ayân*, III/136.

⁸³ el-Ğıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/160.

⁸⁴ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s.14.

⁸⁵ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s.13.

ez-Zeccâcî'nin eserleri incelendiği zaman çalışkanlığı, ilmi kariyeri ve verimliliği eserlerinde hemen fark edilecektir. Farklı ekollerden olan hocalarının görüşlerini kendinde cem etmiş, böylece zengin bir birikime sahip olmuştur.

1.8.Vefatı

ez-Zeccâcî, Abbasî halifelerinden Muhtedir, İbnu'l-Mu'tez, Kâhir Billâh, Râdî, Muttaķî, Mustekfî ile aynı dönemde yaşamış ve Mut'î halifeyken vefat etmiştir.⁸⁶

ez-Zeccâcî'den bahseden ve onun biyografisi hakkında bilgi veren en eski kaynağın sahibi Ebû Bekr ez-Zebidî (ö.379/989) onun (337/ 948) de Dımaşk'ta vefat ettiğini ifade etmektedir.⁸⁷ İbn Hallikan'ın da doğruladığı tarih budur.⁸⁸

Doğum tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi olmamasına rağmen, ez-Zeccâcî'nin vefat tarihiyle ilgili kaynaklar, birbirine yakın tarihlerden bahsetmişlerdir. Yine de bir tarih üzerinde ittifak etmemişlerdir.

2. ez-Zeccâcî'nin Arap Dilindeki Yeri

ez-Zeccâcî, Arap dil biliminde önde gelen ilim adamlarından biridir. ez-Zeccâcî'nin dil alanında kendinden sonraki nesillere bıraktığı yirmiye yakın eser, Arap diline olan katkısını göstermektedir. Eserleri incelendiği zaman görülecektir ki, özellikle nahiv ve lügat ilmi alanındaki çalışmaları, Arap diline olan katkısının ispatı niteliğindedir.

2.1. ez-Zeccâcî ve Nahiv İlmi

İslam'ın gelişinden sonra Arap edebiyatında filolojik çalışmalar hızlanmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak, dil âlimlerini, nahivciler ve diltçiler (filologlar) olmak üzere iki grupta görmek mümkündür.

Nahiv ilminin gelişmesi sayesinde, dil bozulmaktan korunmuştur. Böylece Kur'ân da, okunmasındaki hatalardan ve manalarının tahrif edilmesinden korunmuş,

---

⁸⁶ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 8-9.

⁸⁷ Ebubekir Muhammed b. Hasan Zebidî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, Kahire, 1954, s.129.

⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, I/389.

Arap olmayan, sonradan Müslüman olanların, bir yandan Kur'ân, bir yandan da ilim ve anlaşma dili olan Arapça'yı öğrenmeleri kolaylaşmıştır.⁸⁹

Nitekim gramerle ilgili ilk esaslı çalışma, Ebu'l-Esved tarafından Kur'an'da kelime sonlarının harekelenmesi olmuştur.⁹⁰ Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin yaptığı çalışmalar sonucu, "nahiv ilmi" ortaya çıkmış ve gelişerek daha sonraki zamanlarda dil ekollerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁹¹

ez-Zeccâcî, nahiv ilmi ile ilgili meselelerde; ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc, İbnu'l-Hayyât ve el-Enbârî gibi hocalarından doğrudan nakiller yapmıştır. Bununla beraber, Sîbeveyhi, el-Halîl, Ebû 'Ubeyde, el-'Asmâî ve el-Ferrâ'nın da görüşlerini aktarmıştır. Bu nakilleri yaparken bazı rivayetlerde, bu ilme yeni başlayanların anlaması için değişiklikler yapmıştır. Kûfelilerin kullandıkları bazı lâfızları, Basralıların lâfızları ile beraber zikretmiştir.⁹²

ez-Zeccâcî Arap diliyle ilgili birçok dalda ilimlerin şekillenmesine ve müstakil dallar halinde gelişmesine de öncülük etmiştir. *el-İdâh fi ileli'n-Nahv*, *Hurûfu'l-Me'ânî*, *İştikâku Esmâillah*, *Lâmât* gibi eserleriyle bazı ilimlerin bağlı oldukları anabilim dalları içerisinde özel bir form kazanmalarına hatta ayrılıp başlı başına bir bilim dalı haline gelmelerine yardımcı olmuştur.⁹³

2.2. ez-Zeccâcî ve Lugat İlmi

İlk dönem dil bilginlerinden olan İbn Cinnî'nin *el-Hasais*'i, İbn Faris'in *es-Sahibi fi Fıkhî'l-Luğa*'sı ve es-Suyûtî'nin *el-Muzhir*'i, Arap filolojisine dair yazılmış eski teliflerin en mükemmelleri ve yeni çalışmaların belli başlı kaynaklarıdır.⁹⁴

ez-Zeccâcî'nin, Arap dilinin gelişmesine katkısı büyük olmuştur. Çünkü ders aldığı hocalarından Ebu Bekir el-Enbari ve Ebu Musa el-Hâmîd gibi âlimler, o dönemin lügat alanında otoritelerinden sayılmaktadır. ez-Zeccâcî'nin, *el-İştikak*, *el-Emâlî ve Muhtasaru'z-Zâhir* gibi eserleri incelendiği zaman, bu sahada derin bir bilgi

⁸⁹ Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001, s. 29.

⁹⁰ M. Nihad Çetin, "Arap" *DİA*, III/296.

⁹¹ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 61.

⁹² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 80, 131.

⁹³ Murat Tala, 'ez-Zeccâcî ve el-Emâlî Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri' (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2011, s. 65.

⁹⁴ Kenan Demirayak, M. Sadi Çöğenli, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 135-138.

birikimine sahip olduğu anlaşılır. ez-Zeccâcî'nin, filoloji çalışmalarındaki derin bilgi birikimine sahip olduğu, genel olarak eserlerinde, özellikle de *Hurûfu'l-Meâni* adlı eserinde, konuyu anlatırken delil olarak getirdiği şiirlerden anlaşılmaktadır.

ez-Zeccâcî, *Kitabu'l-Lâmât* adlı eserinde, lâm harfinin otuz bir çeşidinden ve cümleye kattığı anlamlardan bahsetmektedir.⁹⁵ ez-Zeccâcî'nin, bir tek harfin kullanımıyla ilgili olarak lügavi açıklamaları detaylarıyla bir araya getirdiği bu çalışmasıyla da lügat ilmine olan vukufiyeti anlaşılmaktadır.

ez-Zeccâcî'nin, *Muhtasaru'z-Zâhir* adlı eseri incelendiğinde, lügat ilmiyle alâkalı olarak çok farklı tespitlerde bulunduğu görülecektir.

ez-Zeccâcî'nin, lügat ve meâni'l-huruf ilmine vukûfiyeti Rakîm (راقم) kelimesinin manası hakkındaki farklı görüşleri dile getirmesinden de anlaşılmaktadır:

Rakîm, üzerine isim yazılan levhadır. Bu görüş İbn Abbas'a aittir. Rumların dilinde, divit anlamındadır. Bu, Mucâhid'in görüşüdür. Ka'b'dan rivayete göre köy, şehir ve yerleşim alanı gibi anlamlara gelir. Rakîm, vâdi anlamındadır. Katâde ve Dahhâk'a göre kitap anlamındadır.⁹⁶

Bu örnekten de anlaşıldığı gibi nahiv alanında derin bilgi birikimine sahip olan ez-Zeccâcî, filoloji alanındaki bilgi birikimiyle bu alanda da otorite sayılmıştır.

2.3. ez-Zeccâcî ve Basra Ekolü

Basra ekolünün önde gelen isimleri; Ebu'l-Esved, Nasr b. 'Âsım el-Leysî (ö. 89), 'Anbesetu'l-Fîl (ö. 100), Abdurrahman b. Hurmuz (ö. 117) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129) ilk tabakayı oluşturan âlimlerden sayılır.⁹⁷ İkinci tabakayı oluşturan âlimler olarak; İbn Ebî İshâk ile öğrencisi İsâ b. 'Ömer es-Seķafî ve Ebû 'Amr b. el-'Âlâ (ö. 154) sayılır. Üçüncü tabakasında ise Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş (ö.172), el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175) ve Yunus b. Hâbîb sayılmaktadır.⁹⁸

⁹⁵ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek, 2. bs., Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1969.

⁹⁶ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 6,7.

⁹⁷ Kenan Demirayak, M.Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fk. Yayını, Erzurum, 1994, s. 157.

⁹⁸ Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 158.

Arapça’da ilk sözlük çalışması kabul edilen *Kitâbu’l-‘Ayn* adlı eseri, el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175) yazmıştır. *Kitâbu’l-‘Ayn* alfabetik sıraya göre değil de, benzer seslere göre dizilmiş bir sözlüktür.⁹⁹

Basra ekolüne ait olup, nahiv alanında otorite sayılan diğer bir nahiv âlimi de el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’nin öğrencisi Sîbeveyhi’dir.¹⁰⁰ Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eseriyle çok meşhur olmuştur. Hatta insanlar tarafından bu esere çok değer verilmiş, eser, ‘Kur’ânu’n-nahv’ diye anılır olmuştur.¹⁰¹

ez-Zeccaci’nin istifa ettiği; el-Halîl b. Ahmed, el-Mazini, el-Müberred, Sibeveyh, hocası Zeccâc ve diğerlerinin Basra ekolünün önde gelen âlimlerinden olması, onun Basra ekolüne mensup olduğunu teyit eder.

ez-Zeccâcî, nahiv ile ilgili birçok meselenin kıyasında, Sibeveyhi’nin görüşlerini benimsemiştir.¹⁰² Fakat ona mutaassıp bir şekilde bağlı değildir. ez-Zeccâcî’nin, Sibeveyhi’nin *el-Kitab*’ının giriş kısmını *Şerhu Risaleti Sibeveyh* adı altında şerhetmesi de onun Sibeveyhi’ye olan bağlılığının bir göstergesi¹⁰³ olarak nitelendirilebilir.

ez-Zeccâcî, *el-Îdah* adlı eserinde hem Basra ekolü hem de Kûfe ekolüne mensup âlimlerden ders aldığını belirtir ve ders aldığı hocalarını; Basralılar, Kûfeliler ve her iki ekolü de birleştirenler diye üç kısma ayırır.¹⁰⁴ ez-Zeccâcî, kendisinin doğrudan bu ekollerden birisine bağlı olmadığını belirtir. Bununla birlikte onu bu mezhebe daha yakın görenler de vardır. Muhammed et-Ṭantâvî, ez-Zeccâcî’nin Basralılara meylinin daha fazla olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Şevkî Dayf ise, ez-Zeccâcî’nin, çoğunlukla Basralılara tabî olduğunu zikretmiştir.¹⁰⁶ ez-Zübeydî, ez-Zeccâcî’nin, Basralı nahivcilerin onuncu tabakasından olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷

⁹⁹ Fuâd Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabî*, trc. ‘Arafe Mustafa, İmam Muhammed b. Su’ûd Üniversitesi bünyesindeki “Kültür ve Yayın Müdürlüğü” tarafından bastırılmıştır, 1988, VIII (1. cüz), s. 82.

¹⁰⁰ İbn Hâlikân, *Vefâyatu’l-Ayân*, III/463.

¹⁰¹ Şevkî Dayf, *Târîhu Edebi’l-Arabi-El-Asru’l-Abbâsiyyi’s-Sani*, s. 60-64.

¹⁰² ez-Zeccâcî, *el-Cümel*, s. 73, 77, 78, 93, 98, 135, 178.

¹⁰³ ez-Zeccâcî, *el-Îdah fi ‘İleli’n-Nahv*, s. 41.

¹⁰⁴ ez-Zeccâcî, *el-Îdah fi ‘İleli’n-Nahv*, s. 79.

¹⁰⁵ et-Ṭantâvî, Muhammed, *Neş’etu’n-Nahv*, 5. bs., Dâru’l-Ma‘ârif, Mısır, 1973, s. 149.

¹⁰⁶ Şevkî Dayf, *Târîhu Edebi’l-Arabi-El-Asru’l-Abbâsiyyi’s-Sani*, s. 254.

¹⁰⁷ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtu’n-Nahviyyîn ve’l-Luğaviyyîn*, s. 129.

2.4. ez-Zeccâcî ve Kûfe Ekolü

Kûfe ekolünün en önemli kurucuları, el-Kisâî ve el-Ferrâ'dır.¹⁰⁸ el-Kisâî, er-Ru'âsî'nin derslerine iştirak etmiş, umduğunu bulamayınca, Basra'ya gidip oradaki nahiv bilginlerinden ders almıştır. Yedi kıraat imamından biridir.¹⁰⁹

Kûfe ekolünün en önde gelen âlimlerinden biri olan el-Ferrâ'nın, meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, günümüze ulaşan en önemli ve en hacimli eseridir.¹¹⁰ Nahivle ilgili görüşlerinin çoğu bu eserinden elde edilmiştir.¹¹¹ el-Ferrâ'dan sonra Kûfe ekolüne mensup nahivciler arasında İbnu's-Sikkît (ö. 244/858), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 291/903),¹¹² Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö. 328/941) ve İbn Acurrûm es-Sanhâcî (ö. 723/1323)'yi saymak mümkündür.¹¹³

Kûfe ekolünün, Basra ekolünden farklı müstakil bir ekol olma çabaları, Basralılardan farklı bazı istilahlara ortaya koymalarını gerektirmiştir. Mesela, Kûfeliler, zamir yerine kinaye ve meknî; şe'n zamiri yerine ismi meçhul; fasıl zamiri yerine 'Îmâd; temyiz yerine tefsir terimini kullanmışlardır. Fakat yaygınlık kazanan istilahlara daha önce Basra ekolü tarafından ortaya konan istilahlara olmuştur.¹¹⁴

İki mezhep arasındaki ihtilâfı ele alan en kapsamlı ve meşhur eser, Kemaleddîn el-Enbârî'nin yazmış olduğu *el-Înşâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* adlı eserdir. el-Enbârî bu eserinde iki mezhep arasında ihtilâflı olan 121 meseleyi ele almıştır. Basra ekolüne mensup bir dilci olan el-Enbârî, meseleleri her iki mezhebin görüşlerini zikrederek ele almış ve yedi mesele dışında Basralıların görüşünün doğru olduğunu söylemiştir.¹¹⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ez-Zeccâcî her iki ekole de ihtiyatla yaklaşmıştır. Her iki ekolün de argümanlarını kullanmıştır. Bir ekolün görüşlerine körü körüne bağlı kalmamış, bazan Sîbeveyhi'ye karşılık el-Ferrâ'nın görüşlerini benimsemiştir.

¹⁰⁸ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğati ve'n-Nahvi*, 2. bs., 1908, s. 74.

¹⁰⁹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII (1. cüz) s. 202.

¹¹⁰ Ali Bulut, '*el-Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'an'da Kullandığı, Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*', 19 Mayıs Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi, 14-15 (2003), s. 327.

¹¹¹ Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ*, s. 133.

¹¹² İbn Hallikân, *Vefâyatu'l-Ayân*, I/102.

¹¹³ Hulusi Kılıç, 'İbn Acurrûm' *DİA*, İstanbul, 1999, XIX/295.

¹¹⁴ Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî-el-Asru'l-Abbâsiyyi's-Sani*, s. 166-167.

¹¹⁵ Hulusi Kılıç, 'el-Înşâf', *DİA*, XXII/320.

2.5. ez-Zeccâcî'nin Görüşlerinde Bağımsız Oluşu

ez-Zeccâcî hayatı boyunca hep mutedil bir yol takip etmiştir. Kendi döneminde çok etkili ve güçlü olan Basra ve Kûfe dil ekollerinden herhangi birini tamamen benimseyip diğerine karşı olmadığı görülmektedir. Onun bu yaklaşımı, bu iki ekolden bağımsız görüşler ortaya koyabilmesi sonucunu doğurmuştur.

ez-Zeccâcî'nin, Basra ve Kûfe dil ekollerinden herhangi birinin sıkı sıkıya takipçisi olmama sebebi, her iki ekolün alimlerinden de ders almasından dolayıdır. Çünkü onun hocalarından el-Ahfeş ve İbn Keysân, hem Şa'leb'ten hem de el-Mubberred'den ders almışlardır. Hocası İbnu'l-Ḥayyât ve İbn Şuqayr da iki mezhebin görüşlerini harmanlamışlardır. Aynı şekilde hocalarından el-Mubberred'in talebesi olan ve ondan sonra nahiv ilminin en önemli imamlarından birisi kabul edilen İbnu's-Serrâc da orta yollu bir âlimdir.¹¹⁶

ez-Zeccâcî'nin, kendi dönemindeki birçok âlimden ders alıp onlardan yararlanması sebebiyle herhangi bir ekole körü körüne bağlılığı yoktur. ez-Zeccâcî'nin bağımsızlığı ve özgünlüğü bazı eserlerindeki tespitlerinde ve her iki ekolün görüşlerine muhâlif olarak fikirler beyân etmesinde açıkça görülebilir.

ez-Zeccâcî'nin, Kûfe ve Basra ekollerinden bağımsız olarak ortaya koyduğu bazı düşüncelerinden bir kısmından bahsetmek gerekirse:

1) ez-Zeccâcî, كان ve kardeşleri'ni birer harf olarak kabul etmiş, diğer nahivciler ise onları nâkıs fiiller olarak adlandırmışlardır.¹¹⁷

2) ez-Zeccâcî, ان ve kardeşleri'nin sonuna ما ziyadesi eklenmesi halinde de amel edebileceğini kabul eder: (اِنَّمَا زَيْدًا فَايَمُّ), (لَعَلَّمَا بَكْرًا مُغَيِّمٌ) örneklerinde olduğu gibi¹¹⁸

3) ez-Zeccâcî, Nahivcilerin لعاء nin kökünün عاء olduğunu, lâm'ın ise zâide olduğu görüşüne katılmaz. O, لام 'ın, bu kelimenin aslî harfi olduğu benimsemiştir.¹¹⁹

¹¹⁶ Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 18-19.

¹¹⁷ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*, s. 41.

¹¹⁸ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*, s. 304

¹¹⁹ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mubarek, 2. bs., Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1969, s. 150.

4) ez-Zeccâcî, اَمْس kelimesinin fetha üzere mebnî olduğu görüşüyle, diğer nahivcilerden ayrılmıştır.¹²⁰

5) ez-Zeccâcî, لَمَّا dan sonra gelen اِنْ' in zâide olduğunu kabul ederek önceki nahivcilerden ayrılmıştır.¹²¹

6) ez-Zeccâcî, fiilerin zaman açısından sıralanmasında da farklı düşünür. Ona göre birinci mertebede müstakbel fiil, daha sonra şimdiki zaman fiili ve en son olarak da mazî fiil gelmektedir. Diğer nahivciler bunun tam tersi bir sıralamayı kabul etmişlerdir.¹²²

7) ez-Zeccâcî harfi cer'lerin getirilmesiyle, müte'addî hale dönüşen fiilleri açıklarken, fiilden sonra gelen harfi cer'lerin kıyasî değil de, semâ'î olarak geldiğini belirtir ve şu örneği verir.

مَرَزْتُ بِزَيْدٍ 'Zeyd'e uğradım'¹²³

8) ez-Zeccâcî, şart edatlarının tamamını birer harf sayar ve bunları "cezâ fiilleri" diye adlandırır.¹²⁴

9) ez-Zeccâcî, na'tın bir cümlede birden fazla tekrarı ve i'râbları konusunda da diğer nahivcilerden farklı düşünür.¹²⁵

10). ez-Zeccâcî, Sibeveyhi de dâhil bütün nahivcilerin görüşlerine muhalefet ederek, sıfat ile na'tın arasını ayırmıştır.¹²⁶

Bütün bunlar ve daha birçok görüşünde ez-Zeccâcî'nin, bağımsız ve özgün düşündüğü görülür.

3. Eserleri

ez-Zeccâcî, başta Arap dili olmak üzere birçok alanda eserler vermiştir. ez-Zeccâcî'nin hayatını anlattığı kitabında Mazin el-Mübârek, on sekiz eserinden söz

¹²⁰ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 299.

¹²¹ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 352.

¹²² ez-Zeccâcî, *el-İdâh*, s. 85.

¹²³ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv*, s. 31.

¹²⁴ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv*, s. 211.

¹²⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv*, s. 15.

¹²⁶ ez-Zeccâcî, *el-İştikâk*, s. 257-258.

eder. Öte yandan ez-Zeccâcî ile ilgili bir makale ve bir eser yayımlayan Ahmet Yüksel ise yirmi dört tane eserinin ismini zikretmektedir.¹²⁷

ez-Zeccâcî'nin, ilim dünyasına kazandırdığı eserlerinin büyük bir kısmının adları, *İnbâhu'r-Ruvât*, *Buğyetu'l-Vuât*, Brockelmann'ın *Carl* ve *Keşfu'z-Zunûn* gibi eserlerde geçmektedir.¹²⁸

ez-Zeccâcî, çok yönlü bir alimdir. Birçok alanda eserler vermiştir. İnsanlara ilim mirası olarak bıraktığı eserleri incelendiğinde görülecektir ki; sarfta, nahivde, edebiyatta, arûzda, ahbârda, siyer ve rivâyet gibi pek çok ilim dalında eserleri mevcuttur.

ez-Zeccâcî'nin birçok eseri tahkik edilerek basılmıştır. Neşredilen eserleri ise: *el-Lâmât*, *el-Cümel*, *el-Emalî*, *el-İdah*, *Ḥurûfu'l-Meâni*, *el-İştikâk*, *Mecalisu'l-Ulema* ve *el-İbdâl* adlı eserleridir.

3.1. Me'âni'l-Ḥurûf (Ḥurufu'l-Me'âni)

Araştırmamızın da konusu olan bu kitabın adıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Brockelmann, ez-Zeccâcî'nin eserleri arasında bu eserinden, *Ḥurufu'l-Meâni* adıyla bahsetmiştir. İbn Ḥayr ise eseri *Meâni'l-Huruf* ismiyle anar.¹²⁹ ez-Zeccâcî'nin bu eserinin önceden h. 1325/1907 yılında *Mecmûatu't-Tarafî'l-Edebiyye* içerisinde neşredildiğinden bahsedilmektedir.¹³⁰ Bununla beraber eser, Ali Tevfik el-Ḥamed tarafından, kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshasından çekilmiş¹³¹ ve Mısır'daki Ma'hedu'l-Maḥtûṭâti'l-'Arabiyye'de bulunan mikro filmlerinden çoğaltılan nüshası esas alınmak suretiyle tahkik edilmiş ve 1984 yılında yayımlanmıştır.¹³²

¹²⁷ Ahmet Yüksel, 'Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı', Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz, 2001, s.12.

¹²⁸ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Ḥayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 23.

¹²⁹ İbn Ḥayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, 2. bs., el-Mektebetu'l-Endelüsiyye, Bağdat, 1963, s.319; Brockelmann *Carl*, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, trc. 'Abdulhâlîm en-Neccâr, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1961, II/175.

¹³⁰ ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nazâir*, el-Mecme'î'l-'İlmiyyil'l-'Arabî, Dimeşk, 1962, thm, s. 9.

¹³¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 3740.

¹³² ez-Zeccâcî, *Ḥurûfu'l-Me'âni*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, Dâru'l-Emel (İrbid), 1986.

ez-Zeccâcî'nin, bir talebesinin kendisinden mana harfleriyle ilgili bir kitap yazmasını talep etmesi üzerine, talebine cevap olarak kaleme aldığı bir eserdir. ez-Zeccâcî bu eserinde Arap dilindeki 137 tane edatın açıklamasını yapmıştır. Bu eser *Hurûfu'l-Me'ânî* edebiyatıyla ilgili olarak yazılmış eserlerin hacim bakımından en kapsamlı olanıdır.¹³³

3.2. el-Kâfi fî'n-Nahv

ez-Zeccâcî'nin bilinen bir kitabı değildir. Terâcim ve fihrist kitaplarından birçoğu bu eserden söz etmez. Bu durumda ez-Zeccâcî'nin kaybolan kitaplarından biri olduğu sanılmaktadır. es-Suyûtî'den başka ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bahseden olmamıştır.¹³⁴

3.3. Kitâbu'l-Ḥaṭ

ez-Zeccâcî'nin bu eseri, ilk defa Ğânim Kudûrî el-Ḥamed tarafından tahkik edilmiş ve *el-Mevrid* dergisinde yayımlanmıştır.¹³⁵ Ayrıca Türkî b. Sehv b. Nezzâl el-Uteybî tarafından yeniden tahkik edilmiş ve müstakil bir kitap olarak basılmıştır.¹³⁶

3.4. el-Cumel

ez-Zeccâcî'nin meşhur eserlerinden biridir. Nahiv konusu etraflıca ele alınmıştır. Döneminde, medreselerde insanların bu kitabı ezberlemeleri, bu eserin ilmi değeri bakımından bize fikir vermektedir.¹³⁷

el-Cumel, ilk olarak 1926 senesinde İbn Ebi Şeneb tarafından Cezayir'de tahkik edilmiş ve Edebiyat Fakültesi tarafından neşredilmiştir. 1957 senesinde de eserin Paris'te ikinci baskısı yapılmıştır.¹³⁸ Ayrıca Ramazan Sönmez'in, *ez-Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri* konulu bir doktora tezi mevcuttur.

¹³³ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, s. 19.

¹³⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77.

¹³⁵ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Ḥaṭ*, thk. Ğânim Kudûrî el-Ḥamed, el-Mevrid, 2.bs., Bağdat, 1990, s.134,157.

¹³⁶ ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Ḥaṭ*, thk. Türkî b. Sehv b. el-'Uteybî, 2. bs., Daru's-Şadır, Beyrut, 2009.

¹³⁷ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhü ve Aşâruhü*, s. 23.

¹³⁸ Ramazan Sönmez, "*Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*", Konevi-Der Yayınları, Konya, 2000, s.61.

3.5. Kitâbu'l-Emâlî

ez-Zeccâcî'nin ilmi birikiminden kesitlerin sunulduğu; edebiyat, şiir, ayet, kıssa, ahbar ve lügatla ilgili farklı meselelerin tahlil edildiği bir eserdir.

Eserde belli bir konu bütünlüğünden bahsetmek mümkün değildir. Farklı konular ele alınırken belli bir yöntem takip edilmemiştir. Müellif bir konudan bahsederken birden, çok da ilgili olmayan bir kıssadan bahsetmiştir. Daha sonra bir konu bütünlüğü aramaksızın bir habere geçmiş ve daha sonra da bir şiirden bir beyti incelemeye başlamıştır. Bazen de lügat veya nahivle ilgili bir meseleyi anlatmaya başlamıştır.¹³⁹

Bu eser ilk defa Ahmet b. el-Emîn eş-Şenkîti tarafından “*el-Emâlî fi'l-Müşkilâti'l-Kur'aniyye ve'l-Hükemi ve'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*” adıyla tahkik edilmiştir. Daha sonra da neşredilmiştir.¹⁴⁰ Eserin diğer bir tahkîki de 1963 senesinde Kahire'de, Abdu's-Selâm Hârûn tarafından yapılmış ve neşredilmiştir.

3.6. İştikâku Esmâillâh

Bu eserin tam ismi ‘*Kitâbu Tefsîri İştikâki Esmâillahi Teâlâ ve Sıfâtihî'l-Mustanbata mine't-Tenzîl*’ dir. Bazı kaynaklarda da eserin adı ‘*Mâ Yete'allağu bihâ mine'l-Lüğati ve'l-Meşâdırı ve't-Te'vîl*’ diye bahsedilmektedir.¹⁴¹

Bu eser, ‘Abdu'l-Hüseyn el-Mubarek tarafından tahkîk edilmiş ve hocasının da teşvikiyle 1974 senesinde neşredilmiştir.¹⁴²

ez-Zeccâcî, bu eserinde Allah'ın isim ve sıfatlarını lügat, mastar ve anlam yönünden incelemiştir. Kitapta ayrıca, isim sıfat arasındaki münasebetten bahsedilen bir bölüm de mevcuttur.

ez-Zeccâcî'nin, dil ve din konusunda sahip olduğu engin birikim, nahiv ekollerinin bağlayıcılığından sıyrılarak ortaya koyduğu kendine özgü yeni bir bakış açısı, esere farklı bir değer katmıştır.¹⁴³

¹³⁹ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, s. 39, 54, 55,62, 67, 91, 173, 211.

¹⁴⁰ ez-Zeccâcî, *el-Emâlî (fi'l-Müşkilâti'l-Kur'aniyye ve'l-Hükemi ve'l-EHâdîsi'n-Nebeviyye)*, thk. ve şerh, Ahmet b. el-Emîn eş-Şenkîti, Matbaatu's-Sa'âde, Kâhire, 1906.

¹⁴¹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII/181-182.

¹⁴² ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâillâh*, thk. Abdülhüseyn el-Mubârek, el-Mecmeu'l-İlmiyyi'l-İrâki, Bağdat, 1974.

3.7. el-Lâmât

Bu kitap, Arapça ve Kur'an'daki Lâm'ları, konumlarını, manalarını ve çeşitlerini delilleriyle incelemek için yazılmış muhtasar bir çalışmadır.¹⁴⁴

İlk defa Mâzin el-Mubârek bu eseri tahkik etmiş ve 1969 yılında neşredilmiştir. Ayrıca Mâzin el-Mubârek, *el Lââmât*'ın el yazmasının bir sûretini ez-Zeccâcî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili kaleme aldığı eserinin sonuna almıştır.¹⁴⁵

ez-Zeccâcî, bu eserinde, konu başlıklarının tamamı lam harfiyle ilgili olan otuz beş konuyu incelemiştir. Bu konu başlıklarının otuz tanesi 'lam harfinin kullanımları' na dairedir. İki konu da 'İdğamda Lamların Hükümü' ve 'Lam Harfi İle İlgili Bazı Meseleler' den bahsetmiştir. Son konu da, 'Kur'an'dan Bir Mes'ele' adıyla İbrahim Suresi 14/46 ayetinde yer alan, lam harfinin fonksiyonu ile ilgilidir.¹⁴⁶

3.8. el-İdâh fî 'İleli'n Nahv

el-İdâh, ez-Zeccâcî'nin yazdığı ilk eserlerinden biridir. Eserin isminden de anlaşılacağı gibi kitabın konusu nahvin illetleridir.

Bu eseri ilk olarak 1959'da Kahire'de, Mâzin el-Mubârek tahkik etmiştir.¹⁴⁷ es-Suyûtî, ez-Zeccâcî'nin bu kitabını, '*el-İdâh fî Esrâri'n- Nahv*' ve '*el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv*' diye iki farklı adla zikretmiştir.¹⁴⁸

el-İdâh, nahivciler ve nahiv ekolleri arasındaki tartışma ve sebeplerini inceleme konusunda yazılan ilk kitap olarak kabul edilmiştir. Bu kitap okuyucuya nahiv konularının illetleri, illetlerinin târihî seyri ve gelişimi hakkında bilgi verirken,

¹⁴³Bekir Tuna, "*ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2010, s. 72.

¹⁴⁴ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 3.

¹⁴⁵el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşârühû*, s. 52-53.

¹⁴⁶Ahmet Yüksel, "*Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbu'l-Lâmât'ı*" , Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz, 2001. s. 140.

¹⁴⁷Eser 1959 yılında Dâru'l-'Arûbe tarafından Kahire'de; 1974 ve 1986 yılında Dâru'n-Nefâis tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

¹⁴⁸es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, thk. Abdu'l-'Âl Sâlim Mukerrem, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, X/85 ve II/50, 53.

aynı şekilde nahiv ekollerinin bu konudaki görüşlerine de yer vermiştir. Bununla beraber nahiv tarihi ile fikhın ilişkisini de ortaya koymuştur.¹⁴⁹

3.9. Muhtaşaru'z-Zâhir

es-Suyûtî'ye göre bir kitabın asıl metninden daha üstün tutulan dört tane muhtasar hali vardır. Bunlar; el-Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-'Ayn*'ını ihtisar eden ez-Zübeydî'nin, *Muhtaşaru'l-'Ayn*'ı; ez-Zeccâcî'nin, *Muhtasaruz-Zâhir*'i; İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'ın *Sîreti*'nin muhtasarı ve el-Fađl b. Seleme'nin *Muhtasaruz-Zâhir*'i *Vađihâ*'sıdır.¹⁵⁰

İşte ez-Zeccâcî'nin bu kitabı, Kûfelilerden Ebu Bekir el-Enbârî'nin “*ez-Zâhir fî Me'âni'l-Kelâm Ellezî Yesta'miluhu'n-Nâs*” adlı kitabının muhtasar şerhidir. ez-Zeccâcî, el-Enbârî'nin bahsedilen bu kitabını kısa kısa ve veciz bir şekilde şerh etmiştir.

3.10. el-İbdâl ve'l-Mu'ağabe ve'n-Nezâir

ez-Zeccâcî'nin, konusu harfler olan bir eseridir. Harflerin birbiri ardında gelmesi, birbirlerine dönüşmesi ve birbirine benzeşmesini anlattığı eseridir.

Bu kitabı 'İzzuddîn et-Tennûhî tahkîk etmiştir. Bu kitap, Şam'da 1962 yılında neşredilmiştir.¹⁵¹

3.11. Mecâlisu'l-'Ulemâ

Brokelmann, bu eserin “*Ğarâibu Mecâlisi'n-Nahviyyîn*” ismiyle ez-Zeccâcî'ye ait olduğunu söylemiştir.¹⁵² es-Suyûtî de, *Kitâbu Ğarâibi Mecâlisi'n-Nahviyyîn ez-Zâideti alâ Taşnîfi'l-Muşannifîn* ismiyle¹⁵³ zikretmiştir. Bu eseri, Abdu's-Selâm Hârûn 1962'de tahkîk ederek neşretmiştir.

¹⁴⁹ el-Mubârek, *en-Nahvi'l-Arabî el-illetu'n-nahviyye: neş'etuhâ ve tetuvvuruhâ*, s. 62,66.

¹⁵⁰ el-Mubârek, *en-Nahvi'l-Arabî el-illetu'n-nahviyye*, s. 35.

¹⁵¹ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 36.

¹⁵² Brockelman, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, I/176.

¹⁵³ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fî'n-Nahv*, V/62.

Mecâlisu'l-Ulema, içerik olarak; sarf, nahiv, lügat ve edebiyat haberleri ile ilgili konuları ve tartışmaları kapsamaktadır. Eser 156 meclisten oluşmaktadır¹⁵⁴

3.12. Şerhu Risâleti Edebi'l-Kâtib

ez-Zeccâcî, bu çalışmasının mukaddimesinde bu eseri niçin yazdığıyla ilgili olarak; 'Bu kitapta, edebiyatla alakalı bilinmeyen bazı hususları ele aldım. Dil, nahiv, illet, kıyas ve kelimelerin kök ve çekimleriyle ilgili konuları açıkladım. Ayrıca Peygamber (s.a.v.) ın bazı hadislerini şerh ettim.'¹⁵⁵ der.

ez-Zeccâcî'nin bu kitabından bazı kaynaklar bahsetmişlerdir.¹⁵⁶ Bu kitabın bir nüshası *Tefsîru Risâleti İbn Kuteybe* adıyla Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye'de el yazması olarak mevcuttur. Brockelmann, başka bir nüshanın da İngiltere Müzesi'nde 8-426'da mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁷

3.13. Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî

ez-Zeccâcî'nin bu eseri, *el-Emâlî*'ye bir çok yönden, özellikle üslup ve metodu bakımından çok benzer. Bu kitapta, sarf, nahiv, şiir rivayetleri gibi bazı konulardan bahsedilmiştir.

ez-Zeccâcî'nin bu kitabı hakkında, sadece Şâ'lebî, Ebû Ali el-Fârisî adlı eserinde bahsetmiştir. Bu kitabı Abdu'l-Ḥuseyn el-Mubârek tahkik etmiş ve 1970 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir.¹⁵⁸

3.14. Şerhu Kitâbi'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî

ez-Zeccâcî'nin, Ebû Osman el-Mazini'nin kitabı olan *Kitabu'l- Elif ve'l-Lâm*'a yazmış olduğu şerhdır. *Kitabu'l-Elif ve'l-Lam* adlı bu eser, nahiv ve illetleri alınındaki meşhur kitaplardandır.

¹⁵⁴ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Ḥancî, Kahire, 1999, s.15, 16, 118, 119, 133, 152. Meclisler.

¹⁵⁵el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 33.

¹⁵⁶es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II/77; el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/160; İbnu'l-Enbârî, *el İnsâf*, s. 206; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'ârif Mtb., İstanbul, 1943, I/48; ez-Ziriklî, *el-'Alâm Kâmusu Terâcîm*, IV/69; Keḥḥâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, II/78.

¹⁵⁷Brockelmann, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, II/176.

¹⁵⁸el-Mubârek, 'Abdu'l-Ḥuseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luğa*, Matba'atu Câmi'âti'l-Başrâ, Bağdat, 1982, s.40.

es-Suyûtî, ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bahsetmiştir. Mazin el-Mübârek ise bu kitabın herhangi bir nüshasına rastlamadığını ve görmediğini söylemiştir.¹⁵⁹

3.15. Mesâil Muteferrika

ez-Zeccâcî'nin, Ebu Bekr eş Şeybanî'ye gönderdiği bir kitabıdır. Genellikle sarf ve nahiv konularından bahsedilmiştir. es-Suyûtî'nin *el-Eşbâh ve'n-Nazâir* adlı kitabının içerisinde bir bölüm olarak neşredilmiştir.¹⁶⁰

3.16. Şerhu Risâleti Kitâbı Sîbeveyh

ez-Zeccâcî, *Şerhu Risâleti Kitâbı Sîbeveyhi* adlı bu eserinden, *el-İdâh fi 'İleli'n-Nahv* adlı eserinde bir çok kez bahsetmiştir.¹⁶¹ Ancak ez-Zeccâcî'nin hayatını anlatan eserlerin hiç birinde böyle bir kitaptan bahsedilmemiştir.¹⁶²

Mazin el-Mubârek'in kanaatine göre ez-Zeccâcî'nin bu kitabı Sîbeveyhi'nin 'el-Kitab'ının ilk onüç sayfasının şerhidir.¹⁶³

3.17. el-Kitâbu'l-Mecmû'u fi Ma'rifeti Envâ'ı'ş-Şi'ri ve Kavâfihi

Bu eser ez-Zeccâcî'nin kayıp eserlerinden biridir. Bu kitap, sadece bazı kaynaklarda ismen zikredilmektedir. Kitabın izine rastlanılamamıştır.¹⁶⁴

İbn Hıyır, *el-Fihrist*'inde bu kitabın ez-Zeccâcî'ye ait olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁵ İbn Nedîm ise, ez-Zeccâcî'nin bu kitabını *el-Kavâfi* adıyla zikretmiştir.

3.18. el-Muhter'a fi'l-Kavâfi

Bu eser de ez-Zeccâcî'nin kayıp eserlerinden biridir. Bu kitap, sadece bazı kaynaklarda ismen zikredilmektedir. Kitabın izine rastlanılamamıştır. Ancak ez-Zeccâcî'nin bu eserinden bazı terâcîm kitapları bahsetmiştir. Bu eseri İbnu'n-Nedîm,

¹⁵⁹ el-Mubârek, Mazin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 37.

¹⁶⁰ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'n-Nahv*, III/45, 63.

¹⁶¹ ez-Zeccâcî, *el- İdâh fi ' İleli'n-Nahv*, s. 41, 45, 53.

¹⁶² ez-Zeccâcî, *el- İdâh fi ' İleli'n-Nahv*, s. 39.

¹⁶³ el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, s. 39,40.

¹⁶⁴ el-Mubârek, 'Abdu'l-Hüseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi'n-Nahv ve'l-Luğa*, s. 74.

¹⁶⁵ İbn Hıyır el-İşbilî, *el-Fihrist*, s. 314.

el-Ğavâfi adıyla zikretmiştir. İbn Hıayr el-İşbilî ise, *el-Mu‘cemu fi Ma‘rifeti Envâi ‘Ş-Şi‘r ve ‘l-Ğavâfi* adıyla bahsetmiştir.¹⁶⁶

Yukarıda bahsedilen bu eserlerden başka, ez-Zeccâcî’ye ait olduğu söylenen başka eserler de vardır. Fakat bunların ez-Zeccâcî’ye nisbeti zayıf¹⁶⁷ olduğundan dolayı burada bu eserler zikredilmeyecektir.

---

¹⁶⁶ el-Mubârek ‘Abdu’l-Ğuseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fi ‘n-Nahv ve ‘l-Luğa*, s. 74.

¹⁶⁷ Fuât Sezgin, *Târîhu ‘t-Turâsi ‘l-Arabî*, VIII / 181.

İKİNCİ BÖLÜM

EZ-ZECCÂCÎ'NİN HURÛFU'L-MEÂNÎ ADLI ESERİNİN ARAP DİLİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

1. Hurûfu'l-Meânî Konusunun Kavramsal Çerçevesi

Arap dilindeki bütün kelimeler ya isim, ya fiil, ya da harf¹⁶⁸ olarak tanımlanmıştır. Burada harfler, özellikle de mânâ harfleri konumuzu teşkil etmektedir.

Harf, lügat bakımından; yön, taraf, bir nesnenin ucu, kenarı, sivri ve keskin kısmı gibi anlamlar ifade eder.¹⁶⁹ Terim olarak harfin, birçok tanımı yapılmışsa da yaygın olanı şudur: ‘Sadece kendisinden başka bir kelimedeki manayı gösteren (yani cümle içinde diğer kelime türlerine yardımcı anlamda katkıda bulunan) kelimedir.’¹⁷⁰ Tariften de anlaşılacağı üzere harfler, kendi başlarına anlamı olmayıp, ancak bir fiil veya bir isimle beraber kullanıldığında bir anlam ifade eden kelimedir. İsim ve fiiller tek başlarına bir anlam ifade ederken harflerde bu durum söz konusu değildir.

Harfleri iki gruba ayırmak mümkündür:

1-Yapı Harfleri (Hurûfu'l-Mebânî): Bu harfler kelimelerin yapı ve oluşumunu sağlayan alfabe harfleridir¹⁷¹. Yirmi sekiz adettir.

2-Anlam Harfleri (Hurûfu'l-Meânî) : Bu harfler, cümle kuruluşunda, isimler ve fiillerle beraber kullanılmak suretiyle bir anlam ifade ederler. Başka bir ifadeyle, anlamın tamamlanmasına katkıda bulunan harflere hurûfu'l-meânî denir.

Geleneksel tabirle “hurûfu'l me‘ânî” veya “hurûf ve zurûf” başlığı ile ifade edilen bu kategori çok çeşitlidir. Bu harfler: cer harfleri, atf harfleri, istisna harfleri, istifham harfleri, cevap harfleri, nefiy harfleri, nida harfleri, tenbih harfleri, teşvik harfleri, şart harfleri, tefsir harfleri, istikbal harfleri, müfâcee harfleri, tevakku‘ harfleri, red harfleri, masdar harfleri, fiile benzeyen harfler, sıla harfleri, ta‘lil

¹⁶⁸Ebû Bîşr ‘Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, nşr. A. Muhammed Harun, Mektebetül-Hancı, 2.b., Kahire, 1982, I/8.

¹⁶⁹Ebu'l Kâsım Muhammed b. Amr Zemahşeri, *el Mufasssal fi İlmi'l Luga*, Dâru İhyai'l Ulûm, Beyrut, 1990, s.337.

¹⁷⁰Hasan b. Kasım Muradî, *el-Ceneddânî fi Hurûfi'l-Meânî*, Dâru'l Kutubi'l ‘İlmiyye, Beyrut,1992. s.21.

¹⁷¹Mehmet Zihnî, *el-Müntehab ve'l Muktedad*, Marifet Yayınları, İstanbul,1981, s. 37.

harfleri, ta'rif harfleri, meftûh lâm'lar, tenvin ve te'kid nûn'ları, müenneslik hâ'ları şeklindeki alt kategorileri kapsar.¹⁷²

2. ez-Zeccâcî'nin Hurûfu'l-Me'ânî Çalışmalarına Etkisi

Arap dilinde filoloji alanında ez-Zeccâcî'ye kadar sadece hurûfu'l-me'ânî alanında müstakil bir kitap yazılmamıştır. Ancak, filoloji alanında kaleme alınmış kitapların bir bölümü içerisinde mana harfleriyle ilgili parça parça da olsa bazı bilgilere rastlamak mümkündür. ez-Zeccâcî'nin, *Hurûfu'l-Me'ânî* adlı eserinin, bu alanda yazılmış müstakil ilk eser olduğu görülür.

ez-Zeccâcî'den önceki dönemlerde *Hurûfu'l-Me'ânî* alanında sadece bu alanda yazılmış müstakil bir eser olmamasına rağmen, içinde diğer nahiv konularının yanı sıra bu mana harflerinden de bahseden bazı kitaplar mevcuttur. Bunları yazılış sırasına göre belirtecek olursak;

- 1-ei-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (175/792), *el-Hurûf*'u,
- 2-Kutrub'un (206/821), *Kitâbu'l-Hemz*'i,
- 3-Ebu 'Ubeyde'nin (210/825,) *Kitâbu't-Tesniyeti ve'l-Cem*'i,
- 4-Ebu Zeyd el-Ensârî'nin (215/830), *Kitâbu'l-Hemz*'i,
- 5-el-Cirmî'nin (225/839), *Kitâbu't-Tesniyeti ve'l-Cem*'i,
- 6-el-Mâzinî'nin (249/863), *Kitâbu'l-Elif ve'l-Lâm*'ı,
- 7-Ebubekir b. el-Enbârî'nin (327/938), *Kitâbu'l-Elifât*'ı
- 8-ez-Zeccâcî'nin (337/948), *Kitâbu'l-Lâmât*'ı

gibi eserlerin,¹⁷³ bu alanda kaleme alınmış eserler olduğu görülür. Adı geçen bu kitaplar incelendiği zaman görülecektir ki, eserlerin muhteiyatının tümü mana harflerinden oluşmaz, başka konuların yanı sıra aynı zamanda mana harflerinden de bahsedilir.

¹⁷² Eyyüp Tanrıverdi, S B A R D, 'Hâsîrîzâde Mehmet Elif Efendinin Muhtârû'l-enbâ Adlı Eseri', sayı / 27, 2016, s. 221-230.

¹⁷³ Tanrıverdi, a.g.m., s.225.

Ancak, ez-Zeccâcî'den sonraki dönemlerde, hurûfu'l-me'ânî'yle ilgili olarak yazılan eserler yeni bir boyut kazanmış, sadece hurûfu'l-me'ânî başlığı adı altında farklı hacimlerde, bir kısım mana harflerini içeren kitaplar yazılmıştır. Bu kitaplar dönemleri itibariyle şöyle sıralanabilir:

1- er-Rummânî'nin (384 /944) *Meâni'l-Hurûf* 'u (içinde 69 mâna harfi vardır.)

2- el-Herevî'nin (415/1024) *el-Uzhiyye fî 'Ilmi'l-Hurûf*'u (içinde 41 mâna harfi yer alır.)

3-el-Mâlikî'nin (702/1302) *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfu'l-Me'ânî*'si (içinde 95 mâna harfine yer verilir.)

4-el-Murâdî'nin (749/1348) *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî*'si (içinde 105 mâna harfi bulunur.) gibi, sadece hurûfu'l-meâniden bahseden eserler olduğu görülür.¹⁷⁴

ez-Zeccâcî'den sonraki dönemlerde de, ez-Zeccâcî'nin *Hurûfu'l-Me'ânî*'sine çok da benzemeyen ama içeriğinde mana harflerinden de çokça bahseden eserlerin var olduğunu görüyoruz. Bu tür eserlere örnek olarak;

1-İbn Fâris'in (395/1004) *es-Sâhibî fî Fıkhı'l-Luga*'sı (102 mâna harfi)

2-Ebu'l-Mansûr es-Seâlibî'nin (430/1038) *Fıkhı'l-Luga ve Sırrı'l-Arabiyye*'si (38 mâna harfi),

3-İbn Hişâm el-Ensârî'nin (761/1359) *Muğni'l-Lebîb an Kutubi'-Eârib*'i (99 mâna harfi)

4-es-Suyûtî'nin (911/1505) *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*'ı (112 mâna harfi)¹⁷⁵

Bunun gibi eserlerde, diğer dil konularının yanı sıra meâni harflerinden de bahsedilmiş olduğu görülür.

ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî* adlı kitabında 137 tane mana harfinden bahsetmiştir. Hurûfu'l-meânî ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz tüm kitaplar incelendiğinde kapsam bakımından en hacimli kitabın ez-Zeccâcî'nin bu eseri olduğu

¹⁷⁴ Tala, 'ez-Zeccâcî ve el-Emâili Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri, s. 66.

¹⁷⁵ ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tevfik el-Ĥamed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, Dâru'l-Emel (İrbid), 1986, s. 43.

anlaşılmaktadır. Ama yine de ez-Zeccâcî'nin, tüm mâna harflerini eserine almadığı da bir gerçektir.

3. Hurûfu'l-Meânî Alanında Yapılan Çalışmalar

3.1.Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Telif Edilmiş Müstakil Klasik Eserlerin Başlıcaları

Hurûfu'l-me'ânî alanı, tarih boyunca filologların hep ilgi alanı olmuş, bu alanda birçok araştırmalar yapılmış ve eserler yazılmıştır. Bunların meşhur olanlarından bahsedilecek olunursa;

- 1- Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin, *Kitâbu Hurûfu'l-Me'ânî*'si,
- 2- İbnu's-Sikkît'in, *el-Hurûf Elletî Yukellemu Bihâ fî Gayri Mevdi 'ihâ*'sı,
- 3- Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr el-Âmidî'nin, *el-Hurûf fi'l-Luga*'sı,
- 4- Ebû Abdullâh b. Ca'fer el-Kazzâz'ın, *el-Hurûf fi'n-Nahv*'i,
- 5- er-Râzî'nin, *el-Hurûf*'u,
- 6- Ebu'l-Kâsım Huseyn b. el-Velîd b. El-Arif'in, *Ma'âni'l-Hurûf*'u,
- 7- Abdulcelîl b. Feyrûz el-Gaznevî'nin, *Ma'âni'l-Hurûf*'u,
- 8- el-Mucâşi'î'nin, *Şerhu Ma'âni'l-Hurûf*'u,
- 9- İbnu'l-Kayyım'ın, *Ma'âni'l-Edevât ve'l-Hurûf*'u,
- 10- İbn Hişâm'ın, *Mugni'l-Lebîb*'i;
- 11- el-Antâkî'nin, *el-Minhâc*'i;
- 12- Ebu'l-Hasan el-Muzenî'nin, *el-Hurûf*'u;
- 13- el-Herevî'nin, *el-Udhiyye fî 'İlmi'l-Hurûf*'u;
- 14- Muhammed b. Ali b. el-Hatîb el-Muvezzi'î'nin, *Mesâbihu'l-Ma'âni fî Hurûfi'l-Ma'âni*'si;
- 15- es-Suyûtî'nin, *Mu'cemu'l-Edevâti'n-Nahviyye ve İ'râbuhâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i;

16- Hasâfirzâde Elîf Efendi (1850-1927)nin, *Muhtâru'l-Enbâ fi'l-Hurûf ve 'z-Zurûf ve Ba'zi'l-Esmâ* adlı eseri; gibi eserler¹⁷⁶ zikredilebilir.

3.2.Modern Dönemde Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Yapılan Bazı Çalışmalar

- 1-Abdulfettâh Şelebî'nin, *Me'ânî'l-Hurûf*'u,
  - 2-Abdulkâdir Ahmed Abdulkâdir'in, *el-Îrâbu'l-Kâmil li'l-Edevâti'n-Nahviyye*'si,
  - 3-Abdulkâdir Muhammed Mâyû'nun, *el-Mu'temed fi'l-Hurûf ve'l-Edevât*'ı,
  - 4-Ahmed Cemîl Şâmî'nin, *Mu'cemu Hurûfi'l-Me'ânî*'si,
  - 5-Anton Kîkânû'nun, *el-Muncid fi'l-Hurûf ve Î'râbihâ*'sı,
  - 6-Emîl Bedî' Yakûb'un, *Mevsûatu'l-Hurûf fi'l-Lugati'l-Arabiyye*'si,
  - 7-Hâdî Atıyye Matar Hilâlî'nin, *el-Hurûfu'l-Âmile fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne'n-Nahviyyîn ve'l-Belâgiyyîn*'i,
  - 8-İbn Abdullâh Ahmed Şu'ayb'in, *Mu'cemu'l-Edevâti'n-Nahviyye ve Î'râbuhâ*'sı,
  - 9-Muhammed Altunci'nin, *Mu'cemu'l-Edevâti'n-Nahviyye*'si,
- gibi eserler örnek olarak verilebilir.

3.3.Hurûfu'l-Me'ânî Alanında Yapılan Türkçe Bazı Çalışmalar

- 1-Hüseyin Yazıcı'nın, *Arapça'da Örnekleriyle Bağlaçlar ve Yapılar*,
- 2-Hasan Akdağ'ın, *Arap Dilinde Edatlar*,
- 3-Hüseyin Günday-Şener Şahin'in, *Arapça'da Edatlar*,
- 4-Kâzım Ürün'ün, *Örneklerle Arap Dilinde Bağlaçlar ve Terkipler*,
- 5-Mehmet Çelen'in, *Arapça'da Edatlar*,
- 6-Mehmet Yalar'ın, *Arap Dilinde Harf*,
- 7-Mustafa Kurt'un, *Arap Dilinde Cer Harfleri*,
- 8-Nasrullah Hacımüftüoğlu'un, *Mezheplerin Oluşumunda Arap Dili ve Edatlarının Yeri ve Rolü*,

¹⁷⁶ Tanrıverdi, a.g.m., s. 226.

9-Selami Bakırcı-M.Sadi Çöğenli'nin, *Arapça Edatlar Sözlüğü*, gibi eserler, günümüz Türkiye'sinde hurûfu'l-me'ânî alanında yapılan çalışmalara örnek olarak verilebilir. Ayrıca üniversitelerimizin ilgili bölümlerinde mânâ harfleri ve benzer konularla ilgili (harfi cerler, edatlar, zarflar vb.) birçok araştırma yapılmış ve halen de yapılmaktadır.

4.ez-Zeccâcî'nin Hurûfu'l-Me'ânî Adlı Eserinin Genel Özellikleri

4.1.Eserin Tanıtımı

ez-Zeccâcî'nin, *Hurûfu'l-Me'ânî* adlı kitabı ya da el yazması nüshanın sonunda geçtiği gibi, kendisinin '*Hurûf'ul-Meâni ve 's-sifat*'¹⁷⁷ diye adlandırdığı eseri orta hacimli bir kitaptır. Hem konusu hem de içeriği açısından değerli ve özgün bir eserdir. Hurûfu'l-me'ânî alanında yapılan ilk müstakil çalışmadır.

Hurûfu'l-me'ânî alanındaki eserler incelendiğinde, ez-Zeccâcî'den önce, sadece bu alanda yazılmış müstakil bir kitap bulunmadığı görülür.

ez-Zeccâcî'den önceki dönemde, nahivle ilgili veya lügatla ilgili kimi kitaplar, bunun gibi konuları ele alsa bile, sadece hurûfu'l meâniden bahseden özel müstakil bir kitap yazılmamıştır, ancak kitaplarının içinde bazı bölümler şeklinde bahsetmişlerdir.

Bu ve benzeri konuların, en çok nahivcilerin önderi Sibeveyhi¹⁷⁸'nin kitaplarında bahsedildiği görülür ki onun için kitabında ayrı bablar ayırmıştır. Buna benzer konuları da yine Ferrâ'nın "*Meâni'l-Kur'ân*"¹⁷⁹ kitabında bulabiliriz. Ebu Hasan el-Ahfeş'in *Meâni'l-Kur'ân* kitabında da aynı metodu takip ettiği görülür. Kitabında, Kur'ân-ı Kerim-i tefsir ederken, her edatın yapısı, fonksiyonu, delaleti ve birçok dille zikredilmesi açısından tek tek incelemiştir.¹⁸⁰

ez-Zeccâcî'den sonraki lügatçiler de, eserlerinde öncekilerin yaptığı gibi hep edatlardan bölümler halinde bahsetmişlerdir. Ayrıca nahiv ilmiyle uğraşanlar da

¹⁷⁷ ez-Zeccâcî, eserin sonunda, 'Hurûf'ul-Me'ânî ve 's-Sıfat adlı eserimiz burada sona ermiştir.' der.

¹⁷⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetu'l-Hanci, Kahire, 1975, IV/216,235.

¹⁷⁹ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad Ferrâ, *Meâni'l Kur'ân*, thk. Ahmet Yusuf Necâti-Muhammed Ali Neccâr, Dâru'l Kutub, Kahire, 1995, I/256, 235, 237, II/89, 312, 359, 360, 393.

¹⁸⁰ Ebu'l-Hasan Said b. Mus'ade'l-Mecâşi, el-Ahfeşu'l-Evsat, *Meâni'l Kur'an*, thk. Feyz Faris, Matbaatu'l-Asriyye, Kuveyt,1979, s. 641,650.

kitablarında fillologlarda olduğu gibi eserlerinde yeri geldikçe hep edatlardan bahsetmişlerdir.

ez-Zeccâcî, bu alanın önemini hissederek araştırmaları derinleştirmek istemiş olmalı ki, bu konulara ihtiyaç duyulduğunda kolayca bulunabilsin. Böylelikle bu alanda ilk olmuştur ve bize elimizdeki eserinin yanısıra *Kitabul-Lâmat*’ı bırakmıştır. *Kitabul-Lâmat*¹⁸¹,ta lamların, Arapların konuşmalarında ve Allah’ın kitabında anlamları ve çekimleri geçtiği her yer için delil getirerek ve bazıları hakkındaki ihtilafları incelemiştir.¹⁸²

4.2.Eserin Nüshası

Bilindiğine göre, bu kitabın bir el yazma nüshasından başka bir nüshası yoktur. Eser, İstanbul’daki Süleymaniye Kütüphanesi “Lâleli 3740” numaralı bölümde korunmaktadır.

Brockelmann’ın zikrettiğine göre, ez-Zeccaci’nin ‘*Hurûfu’l Meâni*’ adlı kitabı, 3740/7 numara ile Süleymaniye Kütüphanesi’nde kayıtlıdır. Yaprak sayısı da on birdir. Önlü arkalı olarak yazılmıştır.¹⁸³

El yazma eserinin ebatları 19x14.dür. Her sayfada yirmi bir satır vardır. Her satır da on iki ile on dört kelimededen oluşur.

Bu eserin nüshası 682 yılında yazılmıştır. Eski, okunur, harekeli, kimin yazdığı belirtilmeyen bu eser nesih yazısıyla yazılmıştır.

Ayrıcabu eserin, Kahire’deki Arapça El Yazma Enstitüsü’nde el yazmasının mikro filmi vardır. ez-Zeccâcî’nin, *Hurûfu’l-Meâni* kitabının sayfalarındaki dipnotlar çoktur. Bu dipnotların bir kısmında Farsça olarak yazılmış dipnotlar da görülür.¹⁸⁴

Eserdeki 137 edatın her biri, sanki konu başlığı gibi kırmızı renk yazılmıştır. Eserin tamamı nesih yazısıyla yazılmış, ancak edatlar başlık olarak aynı nesih yazısıyla yazılmakla beraber, sadece daha büyük ve belirgin yazıyla yazılmıştır. Eser, noktalama işaretlerinden yoksundur.

¹⁸¹ ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek, 2. Baskı, Dâru’l-Fikr, Dımeşk, 1969.

¹⁸² ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, s.3.

¹⁸³ el-Ĥamed, *Hurûfu’l-Me’âni*, thk., s. 49.

¹⁸⁴ el-Ĥamed, *Hurûfu’l-Me’âni*, thk., s. 50.

Eserin başında ‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, Allah seni korusun ve hepimizi doğru yola iletsin’ ibaresi vardır.

Eserin son sayfası, yukarısı ve sağ yanlarında da benzer nesih yazısıyla birçok dipnot içermektedir. Eser:‘Allah’a hamd olsun. Peygamber Efendimiz’e salavatlar olsun ki, Hurûfu’l Meâni Ve’s-Sıfat Kitabı tamamlanmıştır.’ ibaresiyle bitirilmiştir.

Bu eserde, istinsah edenin adına ya da nüshayı bitirme tarihine değinilmemiştir.

Eserin sayfasının en altında vakıf mühürü vardır. Orada ‘Bu vakıf, ömrü uzun olan Sultan Mustafa Han’ın oğlu Sultan Selim Han’ındır. Rahman ikisini de bağışlasın.’ ibaresi yazılıdır.¹⁸⁵

4.3.Kitabın Benzer Kitaplar Arasındaki Yeri

ez-Zeccâcî’nin bu eseri, alanında yazılmış ilk müstakil bir eser olması hasebiyle harfler incelenirken belli bir metod ve sistematik gözetilmemiştir. ez-Zeccâcî’nin bu eserinden sonraki yazılan kitaplar, daha çok sistematik ve sıralı bir metod takip etmişlerdir. Mesela, Rummâni’nin (Ö.384 H.) “*Meâni’l Hurûf*” kitabının konuları tek harflilerle başlamış sonra ikili, üçlü ve en son dördü harflilerle bitmiştir.

Herevî’nin (Ö. 415 H.) “*el-Ezhiye fi İlmi’l-Hurûf*”¹⁸⁶ kitabı çok sistematik değildir. Çünkü bu eserin yazarı, konuları yazarken belli bir metodu takip etmemiştir. İkili, üçlü, birli, dördü harfleri karışık olarak kullanmıştır. Ayrıca ona bazı isim ve fiilleri ekleyince kitabın başlığıyla uyum sağlamamıştır. Kitabın son kısmına da harf-i cerlerinin birbirlerinin yerine geçmesi babını eklemiştir.¹⁸⁷ “الذي” nin kökü ile ilgili konuyu ele alarak kitabı bitirmiştir.¹⁸⁸

Mâlikî’nin (Ö. 702 H.) ‘*Rasfu’l Mebâni fi Şerhu’l-Meâni*’ adlı eserinde ise yazar, kitabın önsözünde kitabı yazma nedenini ve takip ettiği metodu yazmıştır.

¹⁸⁵ el-Hamed, *Hurûfu’l-Me’ânî*, thk., s. 51.

¹⁸⁶ Ali b. Muhammed El-Herevî, *el-Ezhiyye fi İlmi’l Hurûf*, thk. Abdu’l-Mu’in, Matbûât-ı Lugatîl ‘Arabiyye, Dimeşk,1971, s.189,216.

¹⁸⁷ El-Herevî, *el-Ezhiyye fi İlmi’l Hurûf*, s. 277.

¹⁸⁸ El-Herevî, *el-Ezhiyye fi İlmi’l Hurûf*, s. 301.

Metodu uyumlu, birbirine bağı ve sistematiktir. Malikî, kendi metodu hakkında: “Sözlüğün sırasına göre sıraladım ki hoş ve anlaması daha kolay olsun diye. Ayrıca harfleri, tek harflilerden başlayıp sonuna kadar bitirdim. Anlattığım şekilde ilk harf birleşik ise ondan sonrakini ekledim. Eksik ise ihmal edilmiş diye belirttim.”¹⁸⁹ demiştir.

Malikî, eserine elif ve hemze babıyla başlamıştır. Altına da hemze ile başlayan bütün harfleri eklemiştir. Sonra Bâ babını ekleyip altına Bâ harfiyle başlayan bütün harfleri sıralamıştır. Bu şekilde devam edip Yâ babıyla bitirmiştir.

Kitabına ليس hariç harflerin dışına bir şey eklememiştir. ليس ne tam bir harf, ne de tam bir fiil olduğundan dolayı ليس den bahsetmesinin nedenini açıklamıştır. Çünkü o sözcükte ihtilaf vardır. Sibeveyhi fiil olduğunu, Ebû Ali el-Fârisi ise harf olduğunu savunmuştur.¹⁹⁰

Malikî, eserin önsözünde kitabının yazma sebebini, ‘Bu eserdeki amacımız, hurûfu’l-meânî’yi anlatmaktır.’ diye açıklamıştır.

Murâdî’nin (Ö. 749 H.) “*el-Cena’ddânî fi Hurûfu’l-Meânî*” adlı eseri, sistematik, birbirine bağı düşünceler içeren, kapsamlı ve detaylıdır. Harfi zikredip anlamlarını, bölümlerini ve işlevlerini sıraladıktan sonra bu harfleri bablarda göstermiştir. Birinci bab tek harflilere, ikincisi ikili, üçüncüsü üçlü, dördüncüsü dörtlü, beşincisi beşli diye ayrılmıştır. “عسى, ليس, متى, أمن” ve bazı zamirler hariç harfler dışında başka bir şey eklememiştir.¹⁹¹ Bunları da zikretmesinin nedenini kitabında açıklamıştır. Ama hakkında uzunca konuşmamıştır.

Yukarıdaki bahsettiğimiz bu eserlerin yanısıra hurûfu’l-meânî’yi ele alan başka kitaplar da vardır, ama içerisinde başka konularla beraber ele almışlardır. Bunlardan bir kısmından bahsedecek olursak;

¹⁸⁹ Ahmet b. Abdun-Nûr Mâlikî, “*Rasfu’l Mebâni fi Şerhü’l-Meânî*”, thk. Ahmet Harad, Matbûâtü’l Lugati’l-Arabiyye, Dimeşk, 1975.

¹⁹⁰ Mâlikî, *Rasfu’l Mebâni fi Şerhü’l-Meânî*, s. 300.

¹⁹¹ Hasan b. Kasım Muradî, *el Cened-dânî fi Hurûfu’l Meânî*, nşr. Fahreddin Kabave-M.Nedim Fazıl, Mektebetü’l ‘Arabiyye, Halep, 1973, s.536-538.

İbn Fâris'in (Ö.395 H.), “*es-Sâhibi fî Fıkhı'l-Luga*” kitabı Arap dilinin sistemetiğini ve kökenini anlatan bir kitaptır. Aslında sırf hurûfu'l-meânî ile ilgili bir kitap değildir ama kitabın sonunda onunla ilgili bir bab ayrılmıştır.¹⁹²

İbn Fâris, ilk babta kitabın hedefini ve metodunu şöyle açıklamıştır ‘Fıkıhçı arkadaşlarımızın, fıkıh üsulu kitaplarına hurûfu'l-meânî’den bir kısım eklediklerini gördüm. Neden eklediklerini de bilemedim. Bundan dolayı ben hurûfu'l-meânî’yi, hepsini özetli bir şekilde yazmaya çalıştım ve Elif ile başlayanlarla başladım.’¹⁹³ diye belirtmiştir.

İbn Fâris, önce harfleri hece sırasına göre sıralamıştır. Yani Elif, Bâ vs. Fakat harflerin dışında da “إِذَا, إِذْ, أَيُّ, الْآنَ, بَعْدَ, تَعَالَى, ثُمَّ, لَا جَرَمَ, رُوِيَ, سَوَى, عَسَى, غَيْرَ, كَمْ,” gibi isim, fiil ve isim fiilleri de eklemiştir. Bu baktan önce de hurûfu'l-meânî ile ilgili bir bab ayırmıştır.¹⁹⁴

Bu alanda kaleme alınmış diğer bir eser ise, Ebû Mensur es-Seâlibi (Ö. 429 H.) nin, ‘*Fıkhı'l-Lugati ve Sirru'l-Arabiyye*’ kitabıdır. es-Seâlibinin kitabında, bazı harfleri ele alan kısa bölümler mevcuttur. Elif ile başlayan harflerle başlayıp sonra Bâ ile sonra Tâ ile sonra Sîn ile sonra Fâ ile sonra Kâf ile sonra Lâm ile sonra Mîm ile sonra Nûn ile sonra Hâ ile sonra Vav ile başlayan hûrûfu'l-meâni harflerinden bahsetmiştir.¹⁹⁵

es-Seâlibi'nin anlatımı, çok özlü ve yalındır. O, hurûfu'l-meâni hakkında; kullanımı, bazı delilleri ve farklı bağlamlardaki farklı anlamları hakkında bilgiler vererek katkıda bulunmuştur.

Bu alanda kaleme alınmış diğer bir eser de İbn Hişam el-Ensâri'nin (Ö. 761 H.) ‘*Muğni'l-Lebîb an Kutubi'l Eârîb*’ adlı eseridir. Bu kitap diğerlerine göre daha geniş ve daha kapsamlıdır. Bu kitap da, sırf hurûfu'l-meânî ile ilgili değildir. Ancak,

¹⁹²İbn Fâris, Ebu'l Huseyin Ahmet b. Faris b.Zekeriyya, *es-Sahibî fî Fıkhı'l-Luga ve Sunneti'l-Arabiyye fî Kelâmiha*, thk. Mustafa Şuveymî, Müessesetü Bedran, Beyrut,1964, s.121.

¹⁹³İbn Fâris, *es-Sahibî fî Fıkhı'l-Luga ve Sunneti'l-Arabiyye*, s.121.

¹⁹⁴İbn Fâris, *es-Sahibî fî Fıkhı'l-Luga ve Sunneti'l-Arabiyye*, s.100.

¹⁹⁵Ebû Mansur Abdu'l-Melik b. Muhammed es-Seâlibî, *Fıkhı'l Luga ve Sirru'l-Arabiyye*, Matbûatu'l İstikâmet, Kahire,1972.

kapsamlı olduğundan, delilleri çok olduğundan ve ona benzer kitaplardan önce yayınlandığından meşhur olmuştur.

İbn Hişam bu kitabını sekiz baba ayırmıştır. Birinci babı hurûfu'l-meâni için ayırmıştır. Onun için çok ince ve uyumlu bir başlık seçmiştir. Bölümün adına, 'Sözcükleri Açıklama ve Hükümlerini Anlatma Babı' adını vermiştir. Bu babın başında, 'Sözcüklerden kastım, harfler ve içerdiği isim ve anlamlarıdır. Zira buna ihtiyaç vardır. Kolay olsun diye alfabetik olarak sıraladım. Bazen de onun dışında açıklanması önemli olan bazı isim ve fiilleri de ele aldım'¹⁹⁶ demiştir.

Eserdeki, 'Hurûfu'l-Meânî ve'l-Müfredat' bölümü, kitabın yarısından daha fazlasını kapsamıştır. Bundan dolayı bu alandaki önemli kaynaklardan olmuştur. Kalan yedi bab ise nahiv terkipleri ve farklı hükümleri hakkındadır.¹⁹⁷

Bu eserlerden bir diğeri ise, es-Suyûti'nin (Ö. 911 H.) "*el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*" kitabıdır. Bu eser, sadece hurûfu'l-meânî ile ilgili değildir ama ona ayrı bir bab ayırmıştır. ez-Zeccâcî'nin *Hurûfu'l-Meânî* el yazmasındaki ilk yaprağın altına şöyle bir dipnot düşülmüştür: 'Edatların anlamlarını anlamak isteyen kimse, İmam Suyûti'nin İtkân'ına baksın, şaşıracağı bilgilere rastlayacaktır. Bu eserindeki zikrettiklerim Suyuti'nin kitabına göre denizle damla arasındaki fark gibidir.' dipnotu düşülmüştür.¹⁹⁸

es-Suyûti'nin bu kitabı, lügatla ilgili bir kitap değildir. Başlığından da anlaşıldığı gibi Kur'ân ilimleri ile ilgilidir. Ama fakih ve din âlimleri, dil bilgisini, bir din âliminin bilmesi gereken bir konu olarak görmüşlerdir. Kitabında şöyle bahseder: 'Bazı âlimler dediler ki, tefsircinin ihtiyaç duyduğu ilimlere sahip olan kimse ancak o Kur'ân-ı Kerim'i tefsir edebilir. Bu ilimler on beş ilimden oluşur.'¹⁹⁹ Bunlar arasında dil, nahiv, sarf, iştikak, meâni, beyan, bedi' ilimleri de yer alır.'²⁰⁰ Müfessir, bahsi geçen bu yedi ilme ihtiyaç duyar. Bu yedi ilmin hepsi Arapça ile

¹⁹⁶ Cemâlu'd-din İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l Eârîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdul hamid, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, 1982, s.3.

¹⁹⁷ İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l Eârîb*.

¹⁹⁸ es-Suyûti, *el-İtkan fî Ulûmi'l Kur'ân*, (I-II), thk. Ahmed b. Ali, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2006, I/90.

¹⁹⁹ es-Suyûti, *el-İtkan*, II/231.

²⁰⁰ es-Suyûti, *el-İtkan*, II/231.

ilgilidir. Ayrıca Kur'an ve dini çalışmalarla ilgilenen âlimler aynı zamanda Arap diline vakıf olan kimselerdir.

İbn Fâris de, bu konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: ‘Fıkıhçı arkadaşlarımızın, fıkıh üsulu kitaplarına hurûfu’l-meânî ile ilgili bölümler ayırdıklarını gördüm’²⁰¹ Bu alıntı din âlimlerinin, Arapça'nın farklı ilimleriyle olan özel ilgilerini anlamamızda yardımcı olmuştur. Ayrıca es-Suyûti, dil biliminde de ileri gelen âlimlerden biridir.

ez-Zeccâci'nin, *Hurûfu'l-Meânî* adlı eserine gelecek olursak, az önce sıraladığımız kitapların metotları gibi sistematik, belli bir kurala göre sıralandığını söylemek pek mümkün değildir. Çünkü ez-Zeccâci, edatları, ne hece sırasına göre ne de konularına göre sıralamıştır. Ayrıca benzerleriyle de birleştirmemiştir. Edatları sıralaması rastgeledir. Mesela, herhangi bir zarfı açıklamış, hemen sonra bir emir fiile geçebilmiş, hemen akabinde de bir harfi cer açıklamıştır. Belli bir düzen takip etmemiştir.

ez-Zeccâci'nin *Hurûfu'l-Meânî* kitabı, bu alanda yazılmış ilk ve özgün bir çalışma olmasına rağmen çok da kapsamlı, tüm mana harflerini içine alan bir kitap değildir. Bunun nedeni, kitabı bir öğrencisinin isteği üzerine yazmış²⁰² olması olabilir. Belki de kapsamlılığa ihtiyaç duymadığı gibi, eğitim amacına göre yazılmış bir kitaptır.

ez-Zeccâci'nin bu eseri, geniş ve apaçık bir önsözden yoksundur. Bu durumu kitabın önsözünde kısaca: “Allah seni korusun ve hepimizi doğru yola iletsin. Sen benden bütün harflerin anlamlarını ve her harfin çekimini içeren bir kitap yazmamı istedin ben de isteğini yerine getirdim ve iyi delillerle donattım.”²⁰³ demiştir.

Müellifin kitabın önsözünde, kitap hakkında sadece bir iki cümleyle kısacık bahsetmesi, önsözün amacına ve hedefine kişiyi ulaştırmamaktadır. Kitabın metodu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmaması ve hangi edatları ele alacağı, edatların sayısı vs. açıklamasında bulunmaması kitap hakkında bir eksiklik görülebilir.

²⁰¹İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhu'l Luga ve Sunnetu'l Arabiyye fî Kelâmiha*, s.125.

²⁰²el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., önsöz.

²⁰³el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., önsöz.

ez-Zeccâcî'nin bu eserine yöneltilebilecek bütün bu eleştirilere rağmen, yazar bu eserini Kur'ân-ı Kerim'den 140 tan fazla ayetle ve ve 75 şiir beyitiyle istîshadda bulunmuştur. Neredeyse her bir harfin açıklanmasına delil olması için, ya bir ayet ya da bir şiir düşmektedir. Kitabın hacmi bütün bunlara rağmen oniki yaprağı geçmemiştir. Eserinde, âlimlerin görüşlerini ve kime ait olduğunu zikretmiştir. Eserde bazı kıraat âlimlerinden de bahsetmiştir. Bazı harfleri açıklarken hocalarının görüşlerine de yer vermiştir.

ez-Zeccâcî'nin, *Hurûfu'l-Meâni* kitabındaki edatların sayısı yüz otuz yedidir. Kitabın sonunda da Harf-i cerler için ayırdığı bölüm ve harflerin birbirlerinin yerine geçebildiğini aktardığı bir bölüm vardır.

ez-Zeccâcî'nin kitabında ele almış olduğu edatların sayısı, kendinden önceki ve sonraki dönemlerde bu alanda yapılmış çalışmalar içerisinde yine de en fazla içinde edat barındıran eser olma özelliğini korumuştur. Bazı edatların sadece lügat anlamlarını verip geçse de (بعد سوف لت قبل gibi.), bazı edatları açıklarken ayrıntıya girmiştir.

Bu kitap ile benzer kitaplar arasında bir karşılaştırma yapılacak olsa; bu kitabın diğer kitaplar arasındaki ayrıcalığı fark edilecektir. Zira konusunda öncü bir kitaptır. Hurûfu'l-meânî ile ilgili bir çığır açmıştır. Harflerin yapısı, terkibi, delaleti ve îrabı açısından alanının önderidir.

İkinci bir husus ise bu kitabın ele aldığı harflerin sayısı benzer kitapların sayısını geçmiştir.

Eser, birçok delille donatılmıştır. İfadeleri açık ve sadedir. Ayetlerden, şiirlerden bolca delillendirilmiştir. Anlaşılması kolay ve yalın bir şekilde yazılmıştır.

Bir harfi ele alıp açıklama metodu ise; önce kelimenin lügat anlamını vermiş, açıklayıcı misaller getirmiş, sonra da görüşünü Kur'an-ı Kerim ve Arap şiirinden delillerle desteklemiştir. Bazen de konu ile ilgili dil âlimlerinin görüşlerini aktarmıştır.

Bütün bunlar, okuyucuya anlaşılması kolay, yalın ve hoş bir metodla sunulmuştur.

4.4.Eseri Yazmasındaki Amacı

Kitabın önsözüne, ‘Ebu’l Kâsım Abdurrahman İbn İshak ez-Zeccâcî dedi ki, Sen benden bütün harflerin anlamlarını ve her harfin çekimini içeren bir kitap yazmamı istedin. Ben de isteğini yerine getirdim ve iyi delillerle donattım.’²⁰⁴ diyerek başlamıştır.

ez-Zeccâcî’nin bu ifadesinden de anlaşılıyor ki, bir öğrencisinin talebi üzerine bu eseri kaleme almıştır. Belki de talebelerin tedrisatı için kaleme alınmış bir eserdir.

4.5.Eserin Muhtevası

Kitabın ismi, kitabın içeriğine delalet etmektedir. ez-Zeccâcî eserine ‘Hurûfu’l-Meânî ismini vermiştir. Kitabın sonunda da ‘Hurûfu’l-Meânî ve’s-Sıfat Kitabı tamamlanmıştır.’ ifadesini kullanmıştır.

Bu kitapta, istenildiği gibi, her harfin manasını açıklayıp onu delil ve örneklerle desteklemiştir. ez-Zeccâcî, bir kelimenin anlamı, bağlam ve tüm cümleye bakarak anlaşıldığına inandığı için, bu yüzden bir kelimenin, sırf sözlük anlamını söylemekle yetinmemiştir. Modern dilciler²⁰⁵ de aynı kanaattedirler. Kelimenin, tam olarak anlaşılması için; tek başına olduğunda değil, bağlama yani cümle içindeki kullanımına bakılmasının gerektiğini söylemişlerdir.

Örneğin bağlam hakkında, Filolog Stifen Olman der ki: “ Kelimenin bizi ilgilendiren tek anlamı geleneksel anlamıdır. Yani kelimenin yapısı ve bağlamın içinde nasıl geçtiğidir.”²⁰⁶ Yine aynı şekilde, örnek getirerek, قرب ‘yakın’ kelimesinin akrabalık yakınlığı mı, yoksa mesafedeki yakınlığı mı ifade ettiğini anlatabilen tek şey bağlamdır.”²⁰⁷ der. Bu düşüncüyü ez-Zeccâcî, modern dilciler ve eski Arap dilcileri de benimsemişlerdir.

²⁰⁴ el-Hamed, *Hurûfu’l-Me’ânî*, thk., s.1.

²⁰⁵ Bedravî Zehran, *Âlimu’l-Luğa Abdul Kâhir el-Curcânî el-Muften Fil Arabiyye ve Nahvihâ*, Dâru’l Maarif, Kahire,1981, s. 231,232.

²⁰⁶ Stifen Olman, *Devru’l-Kelime fi’l Luga*, terc. Kemal Muhammed Bışr, Mektebetu’ş-Şebâb, Kahire,1975, s. 54,55.

²⁰⁷ Stifen Olman, *Devru’l Kelime Fi’l Luga*, s. 57.

Bir kelimenin sadece sözcük anlamıyla yetinilmesi aslında yetersizdir. Filologlar bu bakışın dar ve yüzeysel olduğunu,²⁰⁸ şöyle belirtmişlerdir. ‘Bir kelimeye tek başına bir anlam vermek, yetersizdir. Bu yüzden hangi anlama geldiğini belirten bir bağlama ihtiyacı vardır. Bu bağlamı da, siyâku’l-hâl diye adlandırmışlardır.’²⁰⁹

Bu görüş, sözcüklerin hangi anlamlara gelebildiğini belirtmekte, bağlamın önemini vurgulamaktadır. Zira aynı sözcüğün delaleti bir bağlamdan bir bağlama değişebilir. Bundan dolayı bir sözcüğün birden fazla anlamı olabilir. Bu yüzden, ‘Anlamın delaleti, bağlamın yapısından etkilenip, onunla ilişkili olduğunu ve modern dilcilerin de bu görüşte olduğunu, yine aynı şekilde kelimenin, cümledeki yerine göre, anlamın belirlendiği’²¹⁰ görüşü isabetlidir.

Bir filolog olan Abdulkâhir el-Curcâni’ye göre; ‘sözlükte anlam, bağlamı bilmeden anlaşılamaz. Zira düşünce; sözcüklerin tek olduğunda anlamı tam olarak tasavvur edilemez’ der. Yine aynı şekilde devamla der ki, ‘Bil ki dildeki hurûfu’l-meâninin anlamı tek başına anlaşılabilir diye konulmamıştır, aksine sözcükleri, birbiriyle birleştirip aralarındaki anlam ve ilişki bilinsin diye konulmuştur. Bu şerefli bir ilimdir.’²¹¹ Yine devamla der ki, “farklı manalar bağlamın farklı olduğunu gerektirir.”²¹² Burada her bağlamın, özel bir anlam verdiğini anlatmak istenir. Sonuç olarak diyebiliriz ki; sözcüklerin anlamları, bağlamlarına göre değişir.

Abdulkâhir el-Curcâni, ‘Konuşmamız sadece sözcükten tam olarak anlaşılamaz.’ der. Örneğin ‘جلس ve قعد’ fiilleri (oturdu), sözcük bakımından aynı anlama gelmelerine rağmen, cümle içindeki bağlamına göre gerçek anlamı anlaşılır.²¹³ demiştir.

ez-Zeccâcî’nin de, bu görüşü benimsediği eserinden anlaşılmaktadır.

---

²⁰⁸ Kemal Muhammed Beşer, *Dirâsât fî İlmi’l-Luğa*, Dâru’l Maarif, Kahire, 1987, s.153.

²⁰⁹ Kemal Muhammed Beşer, *Dirâsât Fî İlmi’l-Luğa*, s.153.

²¹⁰ Zehran Bedravî, *Âlimu’l Luğa Abdul Kâhir el-Curcânî el-Muften fil Arabiyye ve Nahvihâ*, Dâru’l Maarif, Kahire, 1981, s. 231,232.

²¹¹ Abdulkâhir Curcâni, *Delâilu’l-Îcaz*, thk. Muhammed Abdu’l Mu’nim Hafâci, Mektebetu’l Kahire, Mısır,1997, s. 386.

²¹² Curcâni, *Delâilu’l-Îcaz*, s. 386.

²¹³ Curcâni, *Delâilu’l-Îcaz*, s. 271.

ez-Zeccâcî'nin, her edat hakkındaki anlatımından bu görüşü benimsediği açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin “عند” edatı hakkında şöyle der: ‘Bu edat, bir şeyin, huzurunda olup ona yaklaşmak için kullanılır. Mesela ‘كُنْتُ عِنْدَ زَيْدٍ’ ‘Zeyd’in yanındaydım’ derken onun huzurundaydım demek isteniliyor.

Ya da ‘كَانَ هَذَا عِنْدَ انْتِصَافِ النَّهَارِ’ ‘Günün yarısındaydı’ derken ‘bu edat, zamanı ya da mekânı ifade eder.’ der. Bu sonuca, iki bağlam zikrettikten sonra varmıştır. Edat ilk örnekte mekânı, ikinci örnekteyse zamanı ifade etmiştir. Dolayısıyla sözcüğün istenilen ince anlamının anlaşılması için sözlüğün bir bağlam içinde olması gerektiğini belirtmiştir.

Bir başka örnekte, “هل” edatı hakkında, ‘soru edatı olabilir.’ der. ‘هَلْ خَرَجَ زَيْدٌ’ ‘Zeyd çıktı mı’ anlamındadır, örneğini verir. Ya da ‘هَلْ قَدَ’ ‘anlamında olabilir.’ der.

Mesela, “هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ”

‘İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?’²¹⁴ ayetinde olduğu gibi.

Ayrıca ‘azarlamak için soru şeklinde gelebilir.’ der. Şu iki ayeti kerimedeki gibi:

“هَلْ لَكُمْ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ شُرَكَاءٍ”

*Mülkiyetiniz altında bulunan köleler içinde ortaklarınız var mı?*²¹⁵

“هَلْ مِّنْ شُرَكَائِكُمْ مِّنْ يَّبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ”

*‘De ki: (Allah'a) ortak koştuklarınız arasında, (birini yokken) ilk defa yaratacak, arkasından onu (ölümünden sonra hayata) yeniden döndürecek biri var mı?’*²¹⁶

Yine aynı şekilde ‘olumsuzluk anlamında da gelebilir’ der. Şu iki ayeti kerimedeki gibi

“هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ”

²¹⁴ İnsan Suresi, 1.

²¹⁵ Rum Suresi, 28.

²¹⁶ Yunus Suresi, 34.

'(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?'²¹⁷

“هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ”

'Onun tevilini mi bekliyorlar.'²¹⁸

Görüldüğü gibi bir sözcüğün bağlamı bilinmeden anlamına tam ulaşamaz.

ez-Zeccâî, bu yöntemi kitabın başından sonuna kadar takip etmiştir. Gördüğümüz gibi harf ya da edatların sözlük anlamlarına göre değil, sadece o sözcüğün geçtiği bir delil ya da bir alıntı getirip ondan istenilen anlamı çıkarmıştır ki, okuyucu sözcüğün bağlam içindeki ince anlamını fark edebilsin.

ez-Zeccâî, bu metoduna kitabın önsözünde işaret etmiştir. Kitabın ilk başlangıcında şöyle geçmiştir: 'Her harfin kaç anlama geldiğini soruyorsun. Ben de sana cevap vereceğim.'²¹⁹ der.

Kitabında, harfleri açıklarken çoğunlukla şunu görüyoruz; önce harfin kullanıldığı bütün bağlamlara örnek verip, sonra her örneğin delaletini açıklar. Örneğin “لولا” hakkında, “iki anlamı vardır; ilki bir şeyin engellenilmesi bir şeyin varlığına bağlı olduğu, ikincisi ise teşvik anlamını taşır.”²²⁰ der. Sonra her biriyle ilgili ayetlerden ve şiiirden deliller getirir.

Kelime yapısı hakkında da ayrı bir bölüm ayırmıştır. Kelimenin kökü tek bir şeyden mi oluşuyor yoksa birleşik kelimelerden mi oluşuyor. Örneğin “مهما, هلم, الآن” gibi.

Ya da kelimenin çeşidi hakkında; yani isim mi, fiil mi, harf mi, isim fiil mi olup olmadığından bahsetmiştir.

Ayrıca edatın fonksiyonundan da bahsetmiş yani işlevi olup olmadığından, cümledeki irabından ve her örnekteki delaletinden bahsetmiştir.

²¹⁷ En'am Suresi, 158; Nahl Suresi, 33.

²¹⁸ Araf Suresi, 53.

²¹⁹ el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 1.

²²⁰ el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 3.

Kaleme aldığı edatların birçoğu hakkında istişhadda bulunmuştur. 140 dan fazla ayetle ve 75 şiirle, ayrıca Arapların bazı darbı mesellerinden de deliller getirmiştir. Bütün bu deliller, anlamlar ve görüşler 12 yaprakta toplamıştır.

Bazen edatı ve delilini, yorum yapmadan yazıp bir ya da bir iki sözcükle açıklamıştır. Bu da kitabın başlarında görülmektedir. Örneğin:

لَوْ مَا أَلَّا هَلَّا لَأَنَّ قَبْلَ بَعْدَ سَوْفَ أَصْبَحَ أَصْحَى بَاتَ ظَلَّ مَا نَفَكَ مَا فَتَى مَا بَرِحَ لَنْ لَمْ لَأَنَّ صَبَّ
مَهْ مَهْ وَنَحَّ وَنَسَّ وَنَبَّ وَنَلَّ وَعَوَّلَهُ قُرَابَتَكَ gibi.

Bu edatların sadece lügat anlamlarını vererek bir veya birkaç kelimeyle açıklamıştır. Mesala لَنْ ‘temenni’ anlamındadır. لَنْ ‘geleceği nefyeder’ anlamındadır’ der ve diğer edata geçer.

ez-Zeccâcî, zikrettiği şiirlerin, şairlerini söylemeyi ihmal etmemiştir. Zikrettiği görüşlerin sahip olduğu âlimlerin ve sözlüklerin kime ait olduğunu söylemiştir. Mesela; ‘Halil şöyle dedi’, ‘Ferra Şöyle dedi.’ diyerek âlimlerin görüşlerini de aktarmıştır.

ez-Zeccâcî, eserinde 137 edatı açıklayıp yorumlamıştır. Kitabın hacmine göre bu büyük bir sayıdır. Eserde harfler adı altında;

Zarflar : ‘...بعد, قبل, عند, وسط, ...’ gibi,

Mastarlar: ‘...غفرانك, تبا له..’ gibi.

İsim fiiller: ‘...صه, مه, وي...’ gibi,

Ayrıca bazı nakıs fiilleri (..أصبح, امسى, كان, ..) de incelemiştir.

Mesela yazar “كان ve kardeşleri”ne de harfler demiştir. Bu görüş âlimlerin çoğunluğuna terstir.²²¹

Kitabın sonunda geçtiği gibi; ‘Hurûfu’l-Meâni ve’s-Sıfat kitabı tamamlanmıştır.’ ifadesinde, ‘sıfatları’ derken, harf-i cerleri kast etmiştir. Hakkında uzun uzun konuşmuştur, nasıl birbirlerinin yerine geçtiğinden bahsetmiştir.

4.5.1. Kavram ve Görüşleri

Bildiğimiz gibi ez-Zeccâci’nin görüşleri sadece bir ekole bağlı değildir. Kimi görüşlerinde Kûfe, kimi görüşlerinde de Basra ekolünün görüşlerine yakın olmuştur.

Bu eserindeki görüşleri de, bu durumu yansıtmaktadır. Kûfeli kavramlar daha az geçmesine rağmen hem Kufe hem de Basra ekolünden alınmıştır.

Eserde, geçen bazı kavramlarında, Sibeveyh ve Basralılarla aynı görüşte olmuş, onlarla uyum sağlamıştır. Mesela; “مثل” edatı hakkında “تسوية” diyerek Sibeveyh’in kavramını kullanmıştır.²²² “نولك, قبل, بعد, بل, سوى, غير, نعم, إذن, ويل,“²²³ “صدّد, قرابتك” edatları hakkındaki görüşleri gibi.

Kitabın sonunda da geçen ‘Hurûfu’l Meâni ve’s-Sıfat Kitabı tamamlanmıştır.’ İfadesindeki sıfat kavramından kastı, harf-i cerlerdir. Bu da kufelilere ait bir kavramdır.²²³ Olumsuzluğa delalet etmesi için “جحد” kavramını kullanmıştır.²²⁴

Onun görüşlerinden birisi de كيف edatını açıklarken, “كما”nin “كيف” yerine geçebileceğini söylemesidir.

Örneğin “أَعْلَمَهُ كَيْفَ تَشَاءُ” ile “أَعْلَمَهُ كَمَا تَشَاءُ” aynıdır.²²⁵ der.

²²¹ es-Suyûtî, *Hem ’u’l-Hevâmi’ fî Şerh’ı Cemî’l-Cevâmi’*, thk. Ahmed Şemsu’d-Dîn, Dâru’l-Kutub, Beyrut, 1998, I/10.

²²² Sibeveyh, *el-Kitâb*, s.231.

²²³ Ferrâ, *Meâni’l Kur’ân*, s. 31-32.

²²⁴ el-Ĥamed, *Ĥurûfu’l-Me’ânî*, thk., s. 31,45,67 ; Ferrâ, *Meâni’l Kur’ân*, s. 57.

²²⁵ el-Ĥamed, *Ĥurûfu’l-Me’ânî*, thk., s.35.

“قد” edatının muzari fiil ile birlikte gelirse pekiştirme anlamı içerdiğini söylemiştir.

“كما”nın “كي” anlamında da geldiğini söyler. Örneğin, “قُلْ كَمَا أَسْمَعُ مِنْكَ”²²⁶ ile “قُلْ كَيْ أَسْمَعُ مِنْكَ” cümlelerinin aynı anlamda olduğunu söyler.

“يا, أيا, هيا, أي” bunların nidâ ve tembih harfleri olduğunu söylemiştir. Hemze de bunlar gibidir.²²⁷ der. Bunu demekle hemzenin nidada asli bir edat olmadığını belirtmiştir.

“قد” in üstün ile “قَدِّي” ve esre ile “قَدِّي” şeklinde gelebileceğini söylemiştir.²²⁸

“وسط” ile ilgili Kufelilerin görüşüne uymuş ve bu kelimedeki Sin harfinin harekeli ya da cezimli gelebileceğini açıklamıştır.²²⁹

“سوى”nın isim ya da zarf olabileceğini²³⁰ söylemiştir. Bu görüşünde Sibeveyh, Müberred ve diğerlerine muhalefet etmiştir. İbn Hişam da bunu zikretmiştir.²³¹

“أم” edatının, şiirde kuralsız olarak “و”²³² ya da “أو”²³³ anlamında gelebileceğini söylemiştir.

“على”nın “إلى” anlamına geldiğini söylemiştir. Buna da delil olarak Şair Abbas bin Maradis’in beytini delil olarak getirmiştir; (الکامل, bahri)

²²⁶ Maliki, *Rasfu'l-Mebani*, s. 213; Muradi, *el-Cena'ddâni*, s. 483.

²²⁷ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.19.

²²⁸ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.14.

²²⁹ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.20; es-Süyûṭî, *Hem'u'l-Hevâm'*, s.201.

²³⁰ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 23.

²³¹ Cemalu'd-din İbni Hişam, *Muğni'l-lebib an Kutubi'l-E'ârîb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdul Hamid, Matbaatul Medenî, Kahire, 1982, s.141.

²³² el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 48.

²³³ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 49.

إِذْ مَا أَتَيْتَ عَلَى الرَّسُولِ فَقُلْ لَهُ حَقًّا عَلَيْكَ إِذَا إِطْمَأَنَّ الْمَجْلِسُ
يَا خَيْرٌ مَنْ رَكَبَ الْمَطِيَّ وَخَيْرٌ مَنْ وَطِئَ الثَّرَابَ إِذَا تُعَدَّ الْأَنْفُ

'Peygamberin yanına varıp rahat oturduğunda ona de ki; nefesler sayısınca, ey bineklere binenlerin en hayırlısı, ey toprağa basanların en iyisi.'²³⁴

“سواء” memdud isim olarak geldiğinde “غير” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Buna dedil olarak Âşa'nın bu beytini getirmiştir;²³⁵ (bahri, الطويل)

وَ مَا قَصَدْتُ مِنْ أَهْلِهَا لِسَوَائِكَ

'Ailesinden senden başka kimseyi istemedi.'

Bunu Sibeveyhi'in ve Muberrred'in düşündüğü gibi zaruret olarak saymamıştır.²³⁶ es-Suyuti, Kufeliler'in “سواء”ı “غير” anlamında kullandıklarını söylemiştir. Harf-i cerle bitişebileceğini söyleyip yukarıda geçen Âşa'nın beytini yazmıştır.²³⁷

4.5.2.Kitapta Geçen Edatlar

Kitapta toplam 137 tane edattan bahsedilmektedir. Ayrıca eserin son bölümünde, harfi cerlerin farklı anlamlarda kullanılmasına da örnekler verilmiştir.

Kitapta geçen edatlar şunlardır:

²³⁴ el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 75.

²³⁵ el-Ĥamed, *Ĥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 24.

²³⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, s.407.

²³⁷ es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'n-Nahv*, thk. Abdu'l-'Âl Sâlim Mukerrem, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, III/112.

1) عند	26) ما انفك
2) كل	27) ما فتئ
3) هل	28) ما برح
4) مثل	29) إلا
5) قبل	30) لن
6) نولك	31) لم
7) لو	32) ليس
8) لولا	33) لا
9) لوما	34) ثمَّ
10) ألا	35) رويداً
11) هلا	36) غير
12) ليت	37) سوى
13) قبل	38) سواء
14) بعد	39) سواء
15) سوف	40) بله
16) حيث	41) لما
17) بلى	42) ألا
18) نعم	43) أمّا
19) إذن	44) كلا
20) كان	45) أيان
21) أمسى	46) أولى لك
22) أضحى	47) في
23) أصبح	48) أو
24) ظل	49) قد
25) بات	

- 50) حسب
51) رَبِّ
52) منذ
53) مذ
54) بَل
55) لَكِنْ
56) ثُمَّ
57) نِعْمَ
58) بئس
59) حبذا
60) صه
61) مه
62) لَيْلِكَ
63) سعديك
64) معاذ الله
65) ويل
66) ويح
67) ويس
68) ويب
69) ويله وعوله
70) سبحان الله
71) تَبَّأَلَهُ
72) صَدَدِكَ
73) قُرَابَتِكَ
74) حَيْهَل
75) هَلَمْ
76) يا
77) أَلْفُ الْإِسْتِفْهَامِ
78) مهما
79) وَسَطَ
80) شَبِيهَ
81) شَبِهَ
82) تعال
83) حَنَانِيكَ
84) التحيات لله
85) غفرانك لا كفرانك
86) دون
87) أعلى
88) أسفل
89) على
90) لدى
91) لَدُنْ
92) تحت
93) فوق
94) خلف
95) أمام
96) بين
97) كَأَنَّ

98) لعل	122) أَيّ
99) إنّ	123) إذ
100) كأنّ	124) إذا
101) أينّ	125) إمّا
102) كما	126) أمّا
103) كيف	127) حتى
104) قط	128) إلى
105) الواو	129) لعمرک
106) الفاء	130) كاد
107) الكاف	131) وَيَكْأَنَّ
108) اللام	132) لات
109) التاء	133) الآن
110) الباء	134) لا جرم
111) أم	135) ها
112) مِنْ	136) هاتِ
113) ما	
114) مَنْ	
115) أَنْ	
116) إنّ	
117) أنّ	
118) متى	
119) كم	
120) كَأَيِّنْ	
121) أنى	

عن: مكان الباء (137)

اللام: مكان على

على: بمعنى إلى

اللام: مكان إلى

من: مكان الباء

من: مكان في

إلى: مكان في

إلى: مكان عند

عن: مكان على

عن: مكان بعد

عن: مكان من أجل

من بمعنى على

في: بمعنى الباء

في تكون بمعنى نحو

في بمعنى إلى

اللام: بمعنى عند

اللام بمعنى مع

اللام: بمعنى بعد

اللام بمعنى من

الباء: بمعنى على

الباء بمعنى من أجل

الباء: بمعنى إلى

الباء: بمعنى اللام

الباء: بمكان الام

4.6.Eserde Takip Edilen Metod

ez-Zecâacî'nin bu kitabındaki metodu, sistematik olmayan rastgele bir metod olarak nitelendirilebilir. Zira bu alanla ilgili kendisinden sonraki yazarlar gibi mesela; er-Rummânî, *Meâni'l-Hurûf*u; Mâlik'î, *Rasfu'l-Mebâni*'si; Murâdi, *Cene'd- Dâni* adlı eserlerinde olduğu gibi edatları ele alırken, önce tekil sonra ikil ve üçül yapısına göre sıralamamıştır. Sözlüğün hece sırasına göre ya da sistematik bir şekilde sıralamamıştır.

Mesela, kitabında rastgele birkaç harften bahseder, sonra bazı zarflara geçer, ardından mastar da ekler, bazen de fiiller ve isim fiil ekler.

Bazı benzer edatları bir araya getirmeye çalışmıştır. Mesela; لوما, لولا, لو, gibi. Fakat bu durum diğer benzer harflerin hepsini kapsamamıştır.

Kitabın sonunda, harfi cerlerin birbirlerinin yerine gelmesinden bahsederken, harfi cerlerin hepsini toplu olarak vermiştir.

Sırasıyla önce edatı zikreder, sonra bağlamdan çıkarılan anlamını söyler, sonra da kullanıldığı yerleri söyleyip her birinin delaletini açıklar. Daha sonra bunları destekleyen delil ve örnekler açıklar. Örneğin 'Lâm' babıyla başlamış onunla ilgili kapsamlı bilgiler vermiş ve onu uzunca anlatmıştır. Ayrıca çeşitleri, anlamları nerede kullanıldığı ve her delalete birer şahit birer delil getirmeye özen göstermiştir.

Eserde, bazı edatları birkaç kez tekrarlamıştır. İlk önce özet bir şekilde bahsetmiş, bir sonraki yerde ise daha ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Mesela; سوی, لا, علی, لكن, gibi edatları eserin farklı yerlerinde birkaç kez bahsetmiştir.

Yazarın bazı eserlerinin sistematik yapısına rağmen, "*el-Îdâh fî 'İleli'n-Nahv*" ve "*el-Lâmât*" gibi; bu eserindeki tekrarın ve karmaşıklığın nedeni, edatları anlatırken düzenli bir metod izlememesi olabilir.

Bu kitapta belli bir sistematığın olmamasının nedeni, alanında ilk olması ile de izah edilebilir. Zira kendisinden önce kimse, bu alanda müstakil bir eser yazmamıştır.

4.7.Eserde Kendisinden Nakil Yapılan Kaynaklar

ez-Zecâacî, eserinde edatları açıklarken Kur'ân-ı Kerim ayetleri, şiirler ve fasih Araplar'ın sözlerinden alıntıları kullanmıştır. Bu eserdeki şiirlerden birkaç tanesi hariç, bütün beyitlerin kime ait olduğunu zikretmiştir.

Ayrıca kendisinden önce gelen lügatçıların görüşlerini aktarmıştır. Kufeliler'in bazı görüşlerini de aktarmıştır. Bazen de o görüşlerin kime ait olduğunu zikretmiştir. Mesela; ما, ويكأن, الآن.. Edatlarını açıklarken; 'Ferrâ'nın dediği gibi' demiştir. Kitabında, kendinden önceki âlimlerden; 'Ebu Amr bin Âlâ, el-Halil, Sibeveyhi, Kisâi, Ferrâ, Asmâi, Ebu Ubeyde ve İbnü'l Arâbi'nin görüşlerinden de bahsetmiştir. Ancak, kitabında Sibeveyhi ve Ferrâ'nın görüşlerinden daha çok örnekler verdiği görülmektedir.

Eserde, ayrıca İbni Abbas, İbn-i Mesud, Katâde ve diğerlerinin farklı kırâatlarından da istifade etmiştir

Bu eserde edatları açıklarken sadece bir ekolün görüşlerine bağlı olmadığını, verdiği örneklerden anlamak mümkündür.

“وسط” ı zarf olarak saymıştır²³⁸ ve “سواء” “غير” anlamında olduğunu söylemesi.²³⁹

“لا جرم” hakkında el-Ferra'nın görüşünü benimsemesi.²⁴⁰

“الآن” nın yapısı ve oluşumu hakkında yine el-Ferra'nın görüşünü benimsemesi.²⁴¹

“كيف” ye “ما” eklenmesini caiz görmesi.²⁴² Örnek olarak verilebilir.

Ayrıca, fiilin, türetilmiş kelimelerin kökü olduğuna işaret etmiştir.²⁴³

²³⁸ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 20.

²³⁹ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 24.

²⁴⁰ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.72.

²⁴¹ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.71.

²⁴² el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 59.

²⁴³ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 29.

ez-Zeccâcî'nin Kûfeliler'e uyduğunu, en çok uyum gösteren görüşü ise, harfi cerlerin birbirlerinin yerine kullanılabilir olduğu görüşüdür. Bunu eserin son bölümünde bahsetmiştir.

4.8.Eserde Yapılan İstişhâdlar

'İstişhâd', anlam olarak, bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak kasdıyla, fasihliği kesin olan nazım veya nesirden örnekler vermeye denir.²⁴⁴ Diğer bir ifadeyle İstişhâd; Arapçada bir kelimenin kullanılışını veya bir kaidenin doğruluğunu, hafızası sağlam, konuşması fasih olan bir Araptan, doğru bir senet ile rivâyet edilen bir delili kullanarak ispat etmektir.'²⁴⁵

Bu bağlamda, ez-Zeccâcî'nin, bu eserinde hurûfu'l meâniyi açıklarken, istişhad ettiği ayet, hadis ve şiirler incelenecektir.

4.8.1.Âyetlerden Yapılan İstişhâdlar

Kur'an-ı Kerim, istişhâd hususunda birinci sırada yer alan ve istişhâda en layık olan kaynaktır.²⁴⁶ ez-Zeccâcî bu eserinde 140 ayetle istişhâd etmiştir.

Kur'an-ı Kerîm, Allah kelâmı olması hasebiyle, Arap dilinin en önemli kaynağı olmuştur. Kurân-ı Kerim'in mütevâtir olarak rivâyet edilip, Allah katından nâzil olduğu şekliyle korunup muhafaza edilmiş olması, en önemli kaynak olduğu anlamına gelir. Böyle olunca da Arap dilinde diğer istişhâd kaynaklarına nazaran en güvenilir olduğu hususunda hiçbir şüphe yoktur. Arap filologlar nezdinde, Kur'an ile istişhâd etmede hiçbir ihtilaf yoktur.

Şimdi istişhâd edilen ayetleri ve ilgili konuları inceleyelim:

1. هل :

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا

*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?*²⁴⁷

²⁴⁴ İsmail Durmuş, "İstişhâd" *DİA*, XXXIII, 396.

²⁴⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî 'Ilm-i Uşûli'n-Nahv*, thk. Mahmud Süleyman Yâkût, Dâru'l-Maâ'rifeti'l-Câmi'yye, 2006, s. 74.

²⁴⁶ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi*, AÜİF Dergisi, Sayı 9, 1990, s. 67.

هَلْ لَكُمْ مِّنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ شُرَكَاءَ

*Mülkiyetiniz altında bulunan köleler içinde ortaklarınız var mı?*²⁴⁸

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ

*De ki: (Allah'a) ortak koştuğunuz arasında, (birini yokken) ilk defa yaratacak, arkasından onu (ölümünden sonra hayata) yeniden döndürecek biri var mı? De ki: Allah ilk defa yaratıp (ölümden sonra) onu yeniden (hayata) döndürür. O halde nasıl saptırılırsınız!*²⁴⁹

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ

*(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?*²⁵⁰

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ

*Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler.*²⁵¹

فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

*Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?*²⁵²

2. مثل :

كَمِثْلِهِ شَيْءٌ

*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.*²⁵³

²⁴⁷ İnsan Suresi, 1.

²⁴⁸ Rum Suresi, 28.

²⁴⁹ Yunus Suresi, 34.

²⁵⁰ Nahl Suresi, 33.

²⁵¹ Bakara Suresi, 210.

²⁵² Nahl Suresi, 35.

²⁵³ Şura Suresi, 11.

3. لولا

وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ هَتَمْتُمْ صَوَامِعَ وَبَيْعَ وَصَلَوَاتٍ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا

*Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi.*²⁵⁴

لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكًا

*Muhammed'e (görebileceğimiz) bir melek indirilseydi ya! Dediler.*²⁵⁵

لَوْلَا أَخَّرْتَنِي

*Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen.*²⁵⁶

لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ

Allah bizimle konuşmalı değil miydi?

فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا

*Hiç olmazsa, onlara bu şekilde azabımız geldiği zaman boyun eğselerdi.*²⁵⁷

فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ

*Mademki ceza görmeyecektmişsiniz,*²⁵⁸

لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ

*Eğer Allah'ı tesbih edenlerden olmasaydı, Tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalırdı.*²⁵⁹

²⁵⁴ Hac Suresi, 40.

²⁵⁵ Enam Suresi, 8.

²⁵⁶ Munafikun Suresi, 10.

²⁵⁷ En'am Suresi, 43.

²⁵⁸ Vâkıa Suresi, 86.

²⁵⁹ Saffat Suresi, 143-144.

فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُنُسُّ لِمَا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ غَدَابَ الْحَزَنِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَىٰ

حِينٍ

*Yunus'un kavmi müstesna, (halkını yok ettiğimiz ülkelerden) herhangi bir ülke halkı, keşke (kendilerine azap gelmeden) iman etse de bu imanları kendilerine fayda verseydi! Yunus'un kavmi iman edince, kendilerinden dünya hayatındaki rüsvaylık azabını kaldırdık ve onları bir süre (dünya nimetlerinden) faydalandırdık.*²⁶⁰

4. إِلا

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا

*Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti.*²⁶¹

5. لا

لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ

*Kıyamet gününe yemin ederim.*²⁶²

فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّىٰ

*İşte o, (Peygamber'in getirdiğini) doğru kabul etmemiş, namaz da kılmamıştı.*²⁶³

6. رويداً

فَمَهْلِكِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُوَيْدًا

*Onun için Kâfirlere mühlet ver, onları biraz kendi hallerine bırak.*²⁶⁴

²⁶⁰ Yunus Suresi, 98.

²⁶¹ Enbiya Suresi, 22.

²⁶² Kıyamet Suresi, 1.

²⁶³ Kıyamet suresi, 31.

²⁶⁴ Tarık Suresi, 17.

7. وسواء

فَاطَّلَعَ فَرَاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ

*İşte o zaman konuşan baktı, arkadaşını cehennemın ortasında gördü.*²⁶⁵

فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرِ مِثْلِهِ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَانًا سُوًى

*Öyle ise, muhakkak surette biz de sana, aynen onun gibi bir büyü getireceğiz. Şimdi sen, seninle bizim aramızda, ne senin, ne de bizim muhalefet etmeyeceğimiz uygun bir yerde buluşma zamanı ayarla.*²⁶⁶

8. لما

بَلْ لَمَّا يَدُوُّوْا عَذَابِ

*Hayır! Azabımı henüz tatmadılar*²⁶⁷

إِنْ كُلِّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ

*Hiç kimse yoktur ki üzerinde bir koruyucu, bir denetleyici bulunmasın.*²⁶⁸

فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ

*Böylece bizi öfkelerince onlardan intikam aldık, hepsini suda boğduk.*²⁶⁹

لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ

*Rabbinin (azap) emri geldiğinde,*²⁷⁰

أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِعَادِ قَوْمِ هُودٍ

*Biliniz ki, Ad (kavmi) Rablerini inkâr ettiler. (Şunu da) bilin ki Hûd'un kavmi Âd, Allah'ın rahmetinden uzak kılındı.*²⁷¹

²⁶⁵ Saffat suresi, 55.

²⁶⁶ Taha Suresi, 58.

²⁶⁷ Sad Suresi, 8.

²⁶⁸ Tarık Suresi, 4.

²⁶⁹ Zuhruf Suresi, 55.

²⁷⁰ Hud Suresi, 101.

9. كلا

أَيُّطَمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ (38) كَلَّا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ

Onlardan her biri nimet cennetine sokulacağını mı umuyor? Hayır, (hiç ummasınlar!) Şüphesiz biz onları, kendilerinin de bildikleri şeyden yarattık (fakat ibret almadılar, imana gelmediler).²⁷²

يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ

(O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder. Hayır! Andolsun ki o, Hutame'ye atılacaktır.²⁷³

10. أيان

يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Kıyamet günü ne zamanmış?" diye sorar.²⁷⁴

11. أولى

أُولَى لَكَ فَأُولَى

Lâyıktır (o azap) sana, lâyıktır!²⁷⁵

12. في

وَأَصْلَبَنَّاكُمْ فِي جُدُوعِ النَّحْلِ وَتَعْلَمَنَّ أَيُّنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَأَبْقَى

Sizi hurma dallarına asacağım! Böylece, hangimizin azabının daha şiddetli ve sürekli olduğunu iyice anlayacaksınız.²⁷⁶

13. أو

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ آذَى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ

²⁷¹ Hud Suresi, 60.

²⁷² Mearic Suresi, 39.

²⁷³ Humeze Suresi, 4.

²⁷⁴ Kıyamet Suresi, 6.

²⁷⁵ Kıyamet Suresi, 34.

²⁷⁶ Taha Suresi, 7.

Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.²⁷⁷

وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ

Kıyametin kopması ise, göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir.²⁷⁸

أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ

Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir.²⁷⁹

وَأَرْسَلْنَا إِلَىٰ مِئَةِ آلَافٍ أَوْ يَزِيدُونَ

Onu, yüz bin veya daha çok kişiye peygamber olarak gönderdik.²⁸⁰

فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آئِمًّا أَوْ كَفُورًا

Artık Rabbinin hükmüne (boyun eğip) sabret; onlardan hiçbir günahkâra yahut hiçbir nanköre boyun eğme.²⁸¹

14. بل

ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ

Sâd. Öğüt veren Kur'an'a yemin ederim ki, Küfredenler, (iddia ettiklerinin) aksine, bir gurur ve tefrika içindedirler.²⁸²

أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِن بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِّن ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابَ

Kur'an aramızdan Muhammed'e mi indirildi? Belki, bunlar Kur'an'ım hakkında şüphe içine düştüler. Hayır! Azabımı henüz tatmadılar.²⁸³

²⁷⁷ Bakara suresi, 196.

²⁷⁸ Nahl Suresi, 77.

²⁷⁹ Bakara Suresi, 19.

²⁸⁰ Saffat Suresi, 147.

²⁸¹ İnsan Suresi, 24.

²⁸² Sad Suresi, 1-2.

15. ويل

يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ

"Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim" dedi ve ettiğine yananlardan oldu.²⁸⁴

16. تباله

تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ وَتَبَّ

Ebu Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da.²⁸⁵

17. ألف الاستفهام

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

"Ey Âdemoğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır" demedim mi?²⁸⁶

18. مهما

وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا نُخِزُّكَ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ

Ve dediler ki: "Bizi sihirlemek için ne mucize getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz."²⁸⁷

أَيُّ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى

De ki: "İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'na hastır."²⁸⁸

19. تعال

فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا

²⁸³ Sad Suresi, 8.

²⁸⁴ Maide Suresi, 31.

²⁸⁵ Mesed Suresi, 1.

²⁸⁶ Yasin Suresi, 60.

²⁸⁷ Araf Suresi, 132.

²⁸⁸ İsra Suresi, 110.

De ki: siz kendi çocuklarınızı biz de kendi çocuklarımızı, çağıralım.²⁸⁹

20. على

الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ

Onlar insanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam ölçer ve tartarlar.²⁹⁰

وَهُمْ عَلَى ذَنْبٍ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ

Onların bana isnad ettikleri bir suç da var. Bundan ötürü beni öldürmelerinden korkuyorum.²⁹¹

21. سوى

وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.²⁹²

22. لدى

وَالْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ

Kapının yanında onun kocasına rastladılar.²⁹³

23. بين

لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ

Andolsun, aranız açılmış ve (tanrı) sandığınız şeyler sizden kaybolup gitmiştir.²⁹⁴

24. لعل

لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا

Bilemezsin, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir.²⁹⁵

²⁸⁹ Ali İmran Suresi, 61.

²⁹⁰ Mutaffifin Suresi, 2.

²⁹¹ Şuara Suresi, 14.

²⁹² Yasin Suresi, 10.

²⁹³ Yusuf Suresi, 25.

²⁹⁴ Enam Suresi, 94.

25. لکن

لَکِنَ اللّٰهُ یَشْهَدُ بِمَا اَنْزَلَ اِلَیْکَ

*Fakat Allah sana indirdiğine şahitlik eder.*²⁹⁶

فَلَمْ تُقْتُلُوهُمْ وَلَکِنَّ اللّٰهُ قَتَلَهُمْ

*(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları.*²⁹⁷

26. الواو

یَعْشَى طَائِفَةٌ مِّنْکُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ

*İçinizden bir zümreyi örtüp bürüyordu, kendi canlarının kaygısına düşmüş bir gurup da.*²⁹⁸

27. الکاف

لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ

*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.*²⁹⁹

28. اللام

لَمَّغْفِرَةٌ مِّنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَیْرٌ مِّمَّا یَجْمَعُونَ

*Allah'ın mağfireti ve rahmeti onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır.*³⁰⁰

وَإِنَّ رَبَّکَ لَیَحْکُمُ بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ

*Kıyamet günü Rabbin, muhakkak onların ihtilafa düştükleri şey hakkında aralarında hüküm verecektir.*³⁰¹

²⁹⁵ Talak Suresi, 1.

²⁹⁶ Nisa Suresi, 166.

²⁹⁷ Enfal Suresi, 17.

²⁹⁸ Ali İmran suresi, 154.

²⁹⁹ Şura Suresi, 11.

³⁰⁰ Ali İmran Suresi, 157.

³⁰¹ Nahl Suresi, 124.

لَيْسَ جَنَّةٌ وَلَيْكُونًا مِنَ الصَّاعِرِينَ

*Mutlaka zindana atılacak ve elbette sürünenlerden olacaktır.*³⁰²

لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ

*(Resûlüm!) Hayatın hakkı için onlar, sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı.*³⁰³

إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ

*Hiç kimse yoktur ki üzerinde bir koruyucu, bir denetleyici bulunmasın.*³⁰⁴

وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ

*Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.*³⁰⁵

لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرِجَنَّ مَعَكُمْ

*Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız.*³⁰⁶

لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

*Göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnızca Allah'ındır.*³⁰⁷

دُخُورًا وَهُمْ عَذَابٌ وَأَصِيبٌ

*Kovulup atılırlar. Ve onlar için sürekli bir azap vardır.*³⁰⁸

الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ

*O gün, mülk Allah'ındır.*³⁰⁹

وَاللَّكَافِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ

³⁰² Yusuf Suresi, 32.

³⁰³ Hicr Suresi, 72.

³⁰⁴ Tarık Suresi, 4.

³⁰⁵ Araf Suresi, 102.

³⁰⁶ Haşr Suresi, 11.

³⁰⁷ Bakara Suresi, 107.

³⁰⁸ Saffat Suresi, 9.

³⁰⁹ Hac Suresi, 56.

Ayrıca kâfirler için alçaltıcı bir azap vardır.³¹⁰

إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece "Ol" dememizdir. Hemen oluverir.³¹¹

لَتَبَيِّنَنَّ لَكُمْ وَتُفَرِّقَنَّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ

Ne olduğunuzu size açıklamak için, dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz.³¹²

وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ

(Allah bizi doğru yola iletmeseydi) kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik.³¹³

فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا

Nihayet Firavun ailesi onu yitik çocuk olarak (nehirden) aldı. O, sonunda kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı.³¹⁴

لِيَقْطَعَ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُدْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ

Sonra da (ayağını yerden) kessin! Şimdi bu kimse baksın! Acaba, hilesi (bu yaptığı), öfke duyduğu şeyi (Allah'ın Peygamber'e yardımını) gerçekten engelleyecek mi?³¹⁵

29. الباء

عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا

(Bu,) Allah'ın has kullarının içtikleri ve akittikçe akittikleri bir pınardır.³¹⁶

³¹⁰ Bakara Suresi, 90.

³¹¹ Nahl Suresi, 40.

³¹² Hac Suresi, 5.

³¹³ Araf Suresi, 43.

³¹⁴ Kasas Suresi, 8.

³¹⁵ Hac Suresi, 15.

³¹⁶ İnsan Suresi, 6.

30. أم

لَا رَبِّ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (37) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ

*Yoksa Onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? Onda şüphe yoktur, o âlemlerin Rabbindendir.*³¹⁷

أَأَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ

*Gökte olanın, sizi yere batırıvermeyeceğinden emin misiniz? O zaman yer sarsıldıkça sarsılır.*³¹⁸

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ

*Yoksa onlar, (Allah'ın lütfundan verdiği şeyler için) insanlara hased mi ediyorlar?*³¹⁹

31. من

مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ

*Allah evlât edinmemiştir.*³²⁰

فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ

*O halde, pislikten, putlardan sakının.*³²¹

يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ

*Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır.*³²²

يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ

*Allah, kavuşma günüyle korkutmak için kullarından dilediğine iradesiyle ilgili vahyi indirir.*³²³

³¹⁷ Yunus Suresi, 37,38.

³¹⁸ Mülk Suresi, 16.

³¹⁹ Nisa Suresi, 54.

³²⁰ Muminun Suresi, 91.

³²¹ Hac Suresi, 30.

³²² Rad Suresi, 11.

وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا

*Onu, âyetlerimizi inkâr eden kavimden koruduk.*³²⁴

32. أَوْ

وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِئَةِ آلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ

*Onu, yüz bin veya daha çok kişiye peygamber olarak gönderdik.*³²⁵

33. مَا

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ

*O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın.*³²⁶

فَبِمَا نَقَضْتَهُمْ مِيثَاقَهُمْ

*Sözlerinden dönmeleri sebebiyle.*³²⁷

وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ

*Erkeği ve dişiği yaratana yemin ederim ki,*³²⁸

وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا

*Gökyüzüne ve onu bina edene,*³²⁹

34. إِنَّ

إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ

*İnkârcılar ancak derin bir gaflet içinde bulunmaktadır.*³³⁰

³²³ Ğafir Suresi, 15.

³²⁴ Enbiya Suresi, 77.

³²⁵ Saffat Suresi, 147.

³²⁶ Ali İmran Suresi, 159.

³²⁷ Nisa Suresi, 155.

³²⁸ Leyl Suresi, 3.

³²⁹ Şems Suresi, 5.

³³⁰ Mülk Suresi, 20.

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

*Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz.*³³¹

35. أَنْ

عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى

*Allah bilmektedir ki, içinde hastalar bulunacak.*³³²

وَأَنْطَلَقَ الْمَاءُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ

*Onlardan ileri gelenler: Yürüyün, tanrularınıza bağlılıkta direnin, sizden istenen şüphesiz budur.*³³³

36. كَيْفَ

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ

*Ey kâfirler! Siz ölü iken sizi dirilten (dünyaya getirip hayat veren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?*³³⁴

37. كَأَيِّن

وَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا

*Rabbinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azmış nice memleketler vardır ki,*³³⁵

38. أَيْ

يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكَ

*'Ey Meryem, bu sana nereden geliyor?'*³³⁶

³³¹ Ali İmran Suresi, 139.

³³² Müzzemmil Suresi, 20.

³³³ Sad Suresi, 6.

³³⁴ Bakara Suresi, 28.

³³⁵ Talak Suresi, 8.

أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً

*O'nun eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir!*³³⁷

39. أَي

أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى

*Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'na hastır.*³³⁸

40. إِمَّا

فَإِمَّا تَرِينَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا

*Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok merhametli olan Allah'a oruç adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım.*³³⁹

41. أَمَا

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَفْهَرْ

*Öyleyse yetimi sakın ezme.*³⁴⁰

42. إِلَى

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ

*Onların mallarını kendi mallarınıza katarak (kendi malınızmiş gibi) yemeyin.*³⁴¹

قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ

*Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dedi.*³⁴²

³³⁶ Ali İmran Suresi, 37.

³³⁷ Enam Suresi, 101.

³³⁸ İsra Suresi, 110.

³³⁹ Meryem Suresi, 26.

³⁴⁰ Duha Suresi, 9.

³⁴¹ Nisa Suresi, 2.

³⁴² Ali İmran Suresi, 52.

43. وَيَكْأَن

وَيَكْأَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ

*Vay! Demek ki inkârcılar iflâh olmazmış!*³⁴³

44. لَات

فَنَادُوا وِلَاتٍ حِينَ مَنَاصٍ

*O zaman feryat ettiler. Hâlbuki artık kurtulma zamanı değildi.*³⁴⁴

45. هَا

هَاتُوا أَقْرَبُوا كِتَابِيَهٗ

*" Alın, kitabımı okuyun. "*³⁴⁵

هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

*Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin.*³⁴⁶

46. اللام مكان على

وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ

*Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın.*³⁴⁷

47. اللام مكان إلى

بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا

*Rabbinin ona bildirmesiyle.*³⁴⁸

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا

³⁴³ Kasas Suresi, 82.

³⁴⁴ Sad Suresi, 3.

³⁴⁵ Hakka Suresi, 19.

³⁴⁶ Bakara Suresi, 111.

³⁴⁷ Hucurat Suresi, 2.

³⁴⁸ Zilzal Suresi, 5.

"Hidayetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun' derler.³⁴⁹

48. من مكان الباء

يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ

Onun önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır.³⁵⁰

49. من مكان في

أُرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ

Gösterin bana! Onlar yerdeki hangi şeyi yarattılar!³⁵¹

50. اللام بمعنى عند

وَحَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا

Artık, çok esirgeyici Allah hürmetine sesler kısılmıştır. Bu yüzden, fısıltıdan başka bir ses işitemezsin.³⁵²

4.8.2.Hadis-i Şeriflerden Yapılan İstişâdlar

Arap dil bilimcileri, hadislerle istişâd edilip edilmemesi konusunda farklı görüşler bildirmişlerdir. İlk dönem filologları, hadisle istişhada karşı gelmeseler de, hadislerle ya hiç ya da çok az istişhadda bulunmuşlardır. Bunun nedeni olarak hadislerin lâfızla değil de, manayla rivayet edilmiş olması en büyük etken olduğu söylenebilir.

Hadislerle istişâdda, ilk görüş bildirenlerden Ebu'l-Hasan ibnu'd-Đâî, *Şerhu'l Cumel* adlı eserinde şöyle der: 'Sibeveyh gibi nahiv ilminin ilk ustaları, Kur'an ve fesâhatine güvendikleri Arap materyalleri ile istişâd ettikleri halde, hadis ile istişâda mesafeli durmuşlardır. Bence bunun sebebi hadisçilerin, Hz. Peygamberin sözlerinin mana ile rivayetinin caizliğine hükmetmiş olmalarıdır. Bu

³⁴⁹ Araf suresi, 43.

³⁵⁰ Rad Suresi, 11.

³⁵¹ Fatır Suresi, 40.

³⁵² Taha Suresi, 108.

sebeple Arabın en fasihi olan Hz. Peygamberin sözleri, diğer bütün İslâmî ilimlerin temeli olan nahiv ilminde, şahit olarak kullanılmamıştır.³⁵³ Bunun nedeni, hadislerin mana ile rivayet edilmesi bağlamında Sufyân-ı Sevrî (ö. 162-779)'nin, “Ben size hadisi duyduğum gibi rivâyet ediyorum dersem sakın inanmayın.” sözü meşhur olmuş, bu konuya değinen bütün kaynaklarda onun bu sözü yer almıştır. Bu görüşün mensuplarınca bu söz, hadislerin lafız ile değil, bilâkis mana ile rivâyet edildiğinin en önemli kanıtlarından biri olup, onlara göre birinci ağızdan itiraf niteliği taşımaktadır.³⁵⁴

Hadislerle istişhada mesafeli duran filologlar gibi ez-Zeccâcî de eserinde 140 ‘ın üzerinde ayetle ve 75 tane şiirle istişhadda bulunmasına rağmen sadece bir tane Hadîs-i Şerîf’le istişhâd etmiştir.

ez-Zeccâcî’nin istişhad ettiği Hadîs-i, Şerif ise;

الآنَ

نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ قِيلٍ وَقَالَ

‘Rasulullah (s.a.v) dedikodu yapmaktan nehyetti’

Bu الآنَ sıfattır, edata dönüştürülmüştür. Buradaki أَوَانَ’nın aslı أَوَانَ dır. Hemze hafzedilmiş vav da dönüştürülmüştür أَنَّ . أَنَّ لَكَ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا kelimesi fetha üzerine mebnidir. Hadis-i Şerifteki قَالَ قِيلٍ nin isme dönüştürüldüğü gibi. Bir kelimenin hem fiil قَالَ قِيلٍ hem de isim şeklinde, قَالَ قِيلٍ şeklinde kullanılmasına delil getirmiştir.

4.8.3.Şiirden Yapılan İstişhâdlar

İslamiyetten önceki dönem arap şiiri, nahivcilerin Kur’an’dan sonra en çok istişhâd ettikleri dil malzemesi olmuştur. Hatta kimi nahivciler, neredeyse Arap kelâmı içinde sadece şiiri delil olarak kullanmışlardır. Özellikle nahivde otorite kabul

³⁵³ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hızânetu’l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni’l’Arab*, thk. ‘Abdu’s-Selâm Muhammed Hârun, Mektebetu’l-Ĥancî, Kahire, 1997, I/10.

³⁵⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh fi ‘Ilm-i Uşûli’n-Nahv*, s. 93.

edilen Sibeveyhi başta olmak üzere meşhur ilk dönem filologları, câhiliyye Arap şiirine gösterdikleri ihtimamı, Kur'an-ı Kerîm'e göstermemişlerdir.³⁵⁵

Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri üzerine çalışma yapan araştırmacılar, onun sadece 300 âyet ile istişhâd ettiğini, önceliği Arap şiirine vererek 1000'den fazla şiirle istişhâda bulunduğundan bahsetmişlerdir. İstişhâd ettiği 300 âyeti de yeni bir kural oluşturmakta değil de, başka delil vasıtasıyla oluşturduğu bir kuralı desteklemek için kullandığını ifade etmişlerdir.³⁵⁶

ez-Zeccâcî, bu eserinde yetmişbeş beyit şiirle istişhâd etmiştir. Bazı edatlarda birden fazla şiirle istişhâda bulunmuş, bazı edatlarda ise şiir yerine ayetlerle istişhâd da bulunmuştur.

Bu incelememizde, müellif şayet bir edatı açıklarken birden fazla şiirle istişhâda bulunmuş ise, biz bunlardan birini aldık. İstişhâda bulunulan şiirler ve anlamları şu şekildedir:

1. لولا

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Cerîr.)

تُعَدُّونَ عَقْرَ النَّيْبِ أَفْضَلَ سَعْيِكُمْ   بَنِي ضَوْطَرَى هَلَا الْكَمِيِّ الْمُتَمَنِّعَا

*Ey budala aşiret, Yaşlı develerin ayaklarını vurup kesmek, sizin en büyük onurunuzdur, yiğitseniz silahlı savaşçılarla savaşsaydınız.*³⁵⁷

2. لا

(Şiirin bahrı الرجز , Şairi, Hevâmiyye b. Ebi's-Salt)

إِنْ تَعْفِرُ اللَّهُمَّ تَعْفِرْ جَمًّا   وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلْمَا

*Allah'ım, hangi kulun günahsız ki, sen bağışlamak istersen bağışlarsın.*³⁵⁸

3. رويداً

³⁵⁵Ramazan Bezci, 'İmam Malik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhadın Yeri', (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2014. s.38.

³⁵⁶Muhammed İd, *el-İstişhâd ve'l-İhticâc bi'l-luğa*, Dâru's-Şarkı'l-Evsât, Kahire, 1988, s.103.

³⁵⁷Muhammed İsmail Abdullah es-Sârî, *Divân-ı Cerîr* şerhi, I., Dâru'l-Mektebe, Beyrut, s.338.

³⁵⁸Hevâmiyye b. Ebi's-Salt, *Divân*, thk. Behce el-Hadîsî, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, 1975, s. 265.

(Şiirin bahrı البسيط , Şairi, Cumûh ez-Zufrî)

يَكَاذُ لَا تَنْتَلِمُ الْبَطْحَاءَ وَطَأُّهُ   كَأَنَّهُ ثَمِيلٌ يَمْشِي عَلَى رَوِيدَا

*Sahrada yürüdüğünde ardından eser bırakmaz ki, bir sarhoş yavaşça geçiyormuş gibi yürüdü.*³⁵⁹

4. سواء

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Zü'r-Rumme)

وَمَا يَجَافِي الْغَيْثُ عَنْهُ فَمَا بِهِ   سَوَاءَ الْحَمَامِ الْخُضْنِ الْخُضْرِ

*Yağmur suyu, birikmiş suya küsünce, içinde yumurtasının üstünde oturan yeşil güvercinden başka bir şey kalmadı.*³⁶⁰

5. بل

(Şiirin bahrı الرجز , Şairi, Ebu'n-Necm)

بَلْ مَنْهَلٍ نَاءٍ مِنَ الْغِيَاضِ

*Aksine ormanlıktan uzak su yeri.*³⁶¹

6. ألف الاستفهام

(Şiirin bahrı الوافر , Şairi, Cerîr)

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا   وَأَنْدَى الْعَالَمِينَ يُطَوْنَ رَاحِ

*Siz, ata binenlerin en iyileri ve cömertliğinizden bütün insanlara çokça iyiliği olanlardan değil misiniz?*³⁶²

³⁵⁹ ez-Zeccâcî, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tefîk el-Ḥamed, s. 9.

³⁶⁰ Ğaylan b.Ukbe, *Divân-u Zû'r-Rumme* şerh, Ebu Nasr el-Bâhilî, thk. Abdu'l Kuds Ebû Sâlih, Mecmâ 'el-Lugat'ıl-Arabiyye, Dımeşk, 1974, s.1029.

³⁶¹ *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tefîk el-Ḥamed, s.15.

³⁶² *Divân-ı Cerîr*, s. 67.

7. في

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Süveyd b.Ebî Kâhil el-Yeşkurî)

وَهُمْ صَلَبُوا الْعَبْدِيَّ فِي جَذَعِ نَخْلَةٍ   فَلَا عَطَسَتْ شَيْبَانُ إِلَّا بِأَجْدَعِ

Onlar Abdiy'i hurma kütüğüne astılar, inşallah –onu- asan Şeyban kabilesi hep burunsuz bir şekilde hapşırır – inşallah sizi asar ve burnunuzu keseriz-³⁶³

8. دون

(Şiirin bahrı الحفيف , Şairi, Abdurrahman b. Hasan b. Sabit)

وَإِذَا مَا نَسَبْتَهَا لَمْ تَجِدْهَا   فِي نِضَاءٍ مِنَ الْمَكَارِمِ دُونَ

O'nun soyunu araştırarak olursan, rezil bir nesep bulamazsın. Aksine en kerim soydan gelmiş biridir.³⁶⁴

9. سوى

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Büşeyne Sâhibe Cemîl)

سَوَاءٌ عَلَيْنَا يَا جَمِيلَ بْنَ مَعْمَرٍ   إِذَا غَبَّتْ بِأَسَاءِ الْحَيَاةِ وَلِيْنَهَا

Ey Ma'mer oğlu Cemil, sen olmazsan eğer hayattaki sıkıntılar da güzel anılar da anlamsız olur.³⁶⁵

10. بين

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, el-'Aşâ Meymûne b.Kays)

وَإِنْ يَكُ قَوْمِي قَوْمَهُ يَأْكُ   بَيْنُنَا قِتَالًا وَتَكْسَارَ الْقَنَا وَمَدَا عِصَا

Eğer aşiretim, onun aşireti le karşılaşırsa aramızda savaş olur, mızraklar da kırılır - isyan çıkar-³⁶⁶

³⁶³Süveyd b. Ebî Kâhil el-Yeşkurî, *Divân*, thk. Şâkiru'l-'Âşûr, Dâru't-Tabâ'ati'l-Hadîse, Basra, 1972, s.45.

³⁶⁴ Abdurrahman b. Hasan b. Sabit el-Ensârî, *Divân*, Dâru Sâdır, Beyrut,1966, s.302.

³⁶⁵ Cemil b. Ma'mer, *Divân*, Dâru's-Sâdır, Beyrut,1966, s.119.

³⁶⁶ Meymûn b. Kays el-'Aşâ, *Divân-ı 'Aşâ el-Kebîr*, thk. Muhammed Huseyn, el-Mektebu's Şarkî, Beyrut, s.187.

11. لدن

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Ebu Sufyan b.Harb)

وما زالَ مُهْرِي مُرْجَرَ الكَلْبِ مِنْهُمْ   لَدُنْ عُذْوَةٌ حَتَّى دَنَتْ لِغُرُوبِ

*Sabah'tan akşama kadar atım, onların köpeğini kovaladı.*³⁶⁷

12. كأن

(Şiirin bahrı الوافر , Şairi, Mufazzal en-Nekrî)

جُومٌ الشَّدَّ شَائِلَةٌ الدَّنَائِي   وَهَادِيهَا كَأَنَّ جِدْعَ سَحَوْقُ

*Başındaki saçları kalın, düşmanları da kuyruğula vuran atlarımız var. Sırtındaki beyaz lekeleri de eyeri sanırsın.*³⁶⁸

13. كما

(Şiirin bahrı الوافر , Şairi, Ehad Benî Nehşel)

تُهَدِّدُنِي بِجُنْدِكَ مِنْ بَعِيدٍ كَمَا   أَنَا مِنْ حُرَاعَةٍ أَوْ تُقَيْفِ

*Uzaktan askerlerinle tehdit mi edersin? Huza'a veya Sakif'ten biriymişim gibi.*³⁶⁹

14. الواو

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, Ebu'l-Esved)

لَا تَنْهَ عَنِ خُلُقِي وَتَأْتِي مِثْلَهُ   عَارٌّ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ - عَظِيمٌ

*Bir şeyden nehiy ettikten sonra kendin yapma sakın, çok büyük ar olur.*³⁷⁰

³⁶⁷ *Hurûfu 'l-Me'ânî*, thk. Ali Tevfik el-Ḥamed, s. 26.

³⁶⁸ Mufaddal b. Ma'şer b.Esham en-Nekrî, *el-Asmaiyyât*, thk. Ahmet Muhammet Şâkir Abdusselam Harun, Dâru'l-Ma'arif, Mısır, 1964. s. 203.

³⁶⁹ el-Ḥamed, *Hurûfu 'l-Me'ânî*, thk., s. 35.

³⁷⁰ Ebu'l-Esved ed-Düelî, Zâlim b. Amr b. Süfyan, *Dîvân-u Ebî Esved ed-Düelî*, thk. Muhammed Hasen 'Âli Yâsîn, Dâru'l-Kutub el-Cedîd, Beyrut, 1967, s.165.

15. اللام

(Şiirin bahrı الوافر , Şairi, Ebû Hizâm el-'Aklî)

وَأَعْلَمُ أَنَّ تَسْلِيمًا وَتَزْكَا   لَا مُتَشَابِهَانَ وَلَا سَوَاءَ

*Şunu da bil ki, bırakmak ile teslim etmek birbirine ne benzemez ne de eşittir.*³⁷¹

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Muhammed b.Mesleme)

أَلَا يَا سَنَّا بَرَقَ عَلَى قُلُلِ الْحِمَى   هَيْتَكَ مِنْ بَرَقِ عَلِيِّ كَرِيمٍ

*Ey obanın etrafındaki şimşeklerin nuru, nazikçe vurasın.*³⁷²

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, İmriu'l Kays)

حَلَفْتُ هَا بِاللَّهِ حِلْفَةً فَاجِرٍ   لَنَامُوا فَمَا إِنْ مِنْ حَدِيثٍ وَلَا صَالٍ

*Ona yalancı gibi yemin ettim ki, herkes uyudu, artık ne sohbet eden var, ne de hareket eden.*³⁷³

16. الباء

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Ebû Züveyb el-Hezlî)

شَرِبْنَا بِمَاءِ الْبَحْرِ ثُمَّ تَرَفَعْتُ   مَتَى لُجَجِ حُضْرٍ هُنَّ نَبِيحُ

*Bulutlar denizin suyundan yeterince içti, sonra tatlı su yağdırıyor. Bulutlardan gelen bu tatlı su senin olsun.*³⁷⁴

17. أم

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, Bilinmiyor.)

مَا أَكْرَمَ الْأَخْلَاقُ أَنْ صَاهَرَتْهُمْ   أُمٌّ مَا أَحَقَّ الْقَوْمُ بِالْخُلُقِ السَّرِيِّ

³⁷¹ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.41.

³⁷² el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 42.

³⁷³ İmriu'l Kays, *Divân-ı İmriu'l Kays*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Dâru'l-Ma'arif, Mısır, s.32.

³⁷⁴ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 47.

Onlardan evlenirsen ne güzel ahlakları var, yahut onlar her türlü iyi ahlaklara müstahaktır.³⁷⁵

18. أو

(Şiirin bahrı الطویل , Şairi, İmriu'l Kays)

فَقُلْتُ لَهُ: لَا تَبْكِ عَيْنُكَ إِنَّمِ
نُحَاوُلُ مُثْلَكَ أَوْ نَمُوتُ فَنُغْدَرُ

Ona (arkadaşıma) dedim ki, gözün yaş dökmesin, biz hâkimiyetimizi geri almaya çalışıyoruz, olmadı; onun uğruna ölürüz ki bu da bize bir mazeret sayılır³⁷⁶.

(Şiirin bahrı الطویل , Şairi, Zü'r-Rumme)

بَدَتْ مِثْلَ قَرْنِ الشَّمْسِ فِي
رَوْنَقِ الضُّحَى وَصُورَتَهَا أَوْ أَنْتِ فِي الْعَيْنِ أَمْلَحُ

Sen ki kuşluk vaktinde doğan güneşin ışıltıları, sen ki gözümde daha güzel tasavvur ettiğim.³⁷⁷

(Şiirin bahrı الطویل , Şairi, Tevbe

b.Hamîr)

وَقَدْ زَعَمْتَ لَيْلَى بِأَنِّي فَاجِرٌ
لِنَفْسِي نُفَاهَا أَوْ عَلَيَّهَا فُجُورُهَا

Leyla, benim facir olduğumu iddia ediyor. Takvalıysam takvam kendim içindir, facirsem de kendim içindir.³⁷⁸

(Şiirin bahrı البسيط , Şairi, Cerîr)

نَالَ الخِلاَفَةَ أَوْ كَانَتْ لَهُ قَدْرًا
كَمَا أَتَى رَبُّهُ مُوسَى عَلَى قَدَرٍ

O halifeliği kazandı, ya da onun halifeliği hak etmesi, Hz. Musa'nın Rabbinin huzuruna varmasındaki kaderi gibiydi.³⁷⁹

³⁷⁵ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 49.

³⁷⁶ *Divân-u İmriu'l Kays*, s. 66.

³⁷⁷ *Divân-ı Zü'r-Rumme*, s.245

³⁷⁸ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 53.

³⁷⁹ *Divân-u Cerîr*, s.192.

19. مَنْ

(Şiirin bahrı السريع , Şairi, Amr b.Kumey'eh el-Yeşkurî)

يا رَبِّ مَنْ يُبْغِضُ أَذْوَادَنَا   رُحْنَ عَلَى بَعْضَائِهِ وَاعْتَدَيْنِ

*Şerefli ve zengin olduğumuz için haset ediliyoruz. Güçlü olduğumuzdan dolayı bizi haset edenler de bize bir yanlılık yapamazlar.*³⁸⁰

20. إِنَّ

(Şiirin bahrı مجزؤ الكامل , Şairi, Ubeydullah b. Kays er-Rikâyât)

وَيُقْلَنَ شَيْبٌ قَدْ عَلَا   -كَ وَقَدْ كُتِرَتْ فُقُلْتُ إِنَّهُ

*(O bayanlar) diyorlar ki saçların ağardı, artık yaşlandın, ben de dedim ki.*³⁸¹

21. مَتَى

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Hasan b. Sâbit)

مَتَى مَا تَرْتَنَا مِنْ مَعَدِّ بَعْضِنَةٍ   وَعَسْتَانَ نَمْنَعُ حَوْضَنَا أَنْ يُهْدَمَا

*Bizi değerlendireceksen, yemin ederim ki, bize bir aşiret reisi ile birlikte saldırırsa da sınırlarımızı koruruz.*³⁸²

22. كَأَيِّن

(Şiirin bahrı الوافر , Şairi, Cerîr)

وَكَائِنٍ بِالْأَبَاطِحِ مِنْ صَدِيقٍ   يَرَانِي لَوْ أُصِيبْتُ هُوَ الْمَصَابَا

*Nice dostum var ki, bana bir musibet geldiğini görse, o musibet kendisine gelmiş gibi olur.*³⁸³

³⁸⁰el-Ḥamed, *Ḥurîfu'l-Me'ânî*, thk., s.55.

³⁸¹Ubeydullah b. Kays er-Rikâyât, *Divân*, thk. Muhammet Yusuf Necm, Dâru'l-Sadr, Beyrut.1958, s.66.

³⁸²Hasan b. Sabit el-Ensârî, *Divân*, s. 220.

23. أَنَّى

(Şiirin baharı المنسرح , Şairi, el-Kumeyt)

أَنَّى وَ مِنْ أَيْنَ أَبَكَ الطَّرْبُ مِنْ حَيْثُ لَا صَبْوَةٌ وَلَا رَبِّبٌ

*Bu coşku sana ne zaman ve nereden geldi ki, sen ne âşıksın ve de şüphelerin yok.*³⁸⁴

24. أَيُّ

(Şiirin baharı الطويل , Şairi, er-Râ'î)

فَأَوْمَأْتُ إِيمَاءً خَفِيًّا لِحَبَّتْرِ وَ لِلَّهِ عَيْنًا خُبَيْرٌ أَيْمًا فَتَى

*(Oğlum) Habter -gözünü seveyim - ne iyi bir genç olduğuna gizlice ima ettim.*³⁸⁵

25. إِذَا

(Şiirin baharı الطويل , Şairi, Kays b. El-Hatîm el-Ensârî)

إِذَا فَصُرْتُ أَسْيَافُنَا كَانَ وَصَلُهَا حُطَانًا إِلَى أَعْدَائِنَا فَتَضَارِبُ

*Kılıçlarımız kısa gelirse, onu adımlarımızla uzatıp düşmanlarımızla savaşıyoruz.*³⁸⁶

26. حَتَّى

(Şiirin baharı الطويل , Şairi, Cerîr)

فَمَا زَالَتْ الْقَتْلَى تَمُجُّ دِمَاءَهَا بِدِجْلَةٍ حَتَّى مَاءُ دِجْلَةٍ أَشْكَالُ

*Dicle nehrenin üzerinde onları katlettik, o kadar kan aktık ki suların rengi kırmızıya değişmiş.*³⁸⁷

³⁸³ Divân-ı Cerîr, s.16.

³⁸⁴ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.61.

³⁸⁵ er-Râ'î, *eş-Şî'ru'r-Râî en-Nemrî*, Mecmu'el-Lugatu'l Arabiyye, Dımeşk, 1964, s. 177.

³⁸⁶ Kays b.El-Hatîm el-Ensârî, *Divân*, thk. es-Sâmerâî ve Ahmet Matlûb, Mektebetu'l Âlî, Bağdad, 1972, s. 34.

³⁸⁷ Divân-ı Cerîr, s.351.

27. إلى

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, Ebu'l-Kebîr el-Hizlî)

أَمْ لَا سَبِيلَ إِلَى الشَّبَابِ   وَذِكْرَهُ أَشْهَى إِلَيَّ مِنَ الرَّحِيقِ السَّلْسَلِ

*Gençlik bir daha geri dönmez, genç günlerimi hatırlamak soğuk ve lezzetli içki içmekten daha lezzetli benim içindir.*³⁸⁸

28. كاد

(Şiirin bahrı الرجز , Şairi, Ruûbeh)

قَدْ كَادَ مِنْ طَوْلٍ   الْبَلَى أَنْ يَمْصَحَا

*Mekânın uzaklığından dolayı neredeyse mahvolacaktı.*³⁸⁹

29. وَيَكْأَن

(Şiirin bahrı الخفيف , Şairi, Zeyd b. 'Amr Nufeyl el-Kurşî)

وَيَكْأَنُ مَنْ يَكُنْ لَهُ نَسَبٌ   يُحِبُّ ، وَمَنْ يَفْتَقِرْ يَعِشْ عَيْشَ ضُرِّ

*(Bu dünyadan şaşırıyorum), insanlar zenginleri ve güçlü olanları sever. Fakirler ve güçsüz olanlar ise çetin hayat yaşarlar.*³⁹⁰

30. لات

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, Ebû Vecze es-Sa'dî)

أَلْعَاطِفُونَ تَحِينَ مَا مِنْ   عَاطِفٍ وَالْمُطْعِمُونَ زَمَانَ مَا مِنْ مُطْعِمٍ

³⁸⁸ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 66.

³⁸⁹ Ru'ûbe b.el-'Accâc, *Mecmû'u Eş'âril-Arap*, Dâru'l 'Âfâkî'l Cedîde, Beyrut, s. 172.

³⁹⁰ el-Hamed, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 68.

Onlar, merhamet eden kimse kalmayınca merhamet edenlerdir. Yemek yediren kimse kalmayınca da yedirenlerdir.³⁹¹

31. لا جرم

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, Ebû Esma' b. Ez-Zarîbe)

ولقد طَعَنْتُ أبا عُيَيْنَةَ طَعْنَةً   جَرَمْتُ فِرَارَهُ بَعْدَهَا أَنْ يَعْضَبُوا

Ebu Uyeyne'yi öyle bir bıçakladım ki, artık Fezare kabilesinin kızması mustehaktır.³⁹²

32. عن مكان الباء

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, İmriu'l Kays)

تَصُدُّ وَتُبْدِي عَنْ أَسِيلٍ   وَتَتَّقِي   بِنَاطِرَةٍ مِنْ وَحْشٍ وَجَرَّةٍ مُطْفِلٍ

(Sevgili) bizden yüz çevirince, yumuşacık güzel yanağı ve yavrusuna bakan yabancı sığırların güzel gözü gibi gözleri görünmekteydi.³⁹³

33. اللام مكان على

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, el-Eş'as el-Kindî)

تَنَاولْتُ بِالرُّمَحِ الْأَصَمِّ ثِيَابَهُ   فَحَرَّ صَرِيحاً لِلْيَدَيْنِ وَلِلْفَمِّ

Mızrağı, kalbine doğru sapladım ki, hemen yüzü eli üstüne düşsün diye.³⁹⁴

34. على بمعنى: منذ بمعنى: إلى

(Şiirin bahrı الكامل , Şairi, 'Abbas b.Mirdâs)

إِذْ مَا أَتَيْتَ عَلَى الرَّسُولِ فَعُلْ لَهُ   حَقًّا عَلَيْكَ إِذَا إِطْمَأَنَّ الْجَلِيسُ

³⁹¹ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.70.

³⁹² el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.76.

³⁹³ *Divân-ı İmriu'l Kays*, s. 16.

³⁹⁴ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s.75.

يَا خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطِيَّ وَخَيْرَ مَنْ وَطِئَ التُّرَابَ إِذَا تُعَدَّ الْأَنْفُ

*Peygamberin yanına varıp rahat oturduğunda O'na de ki; nefesler sayısınca, ey bineklere binenlerin en hayırlısı, ey toprağa basanların en iyisi.*³⁹⁵

35. من مكان في

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, Zü'r-Rumme)

وَهَيْفُ تَهَيَّجِ الْبَيْنَ بَعْدَ تَجَاوُرٍ إِذَا نَفَحَتْ مِنْ عَن يَمِينِ الْمَشَارِقِ

*Biz komşu olduktan sonra doğudan bir rüzgâr gelip aramızı bozdu.*³⁹⁶

36. إلى مكان في

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, en-Nâbiğa ez-Zübyânî)

فَلَا تُتْرَكْنِي بِالْوَعِيدِ كَأَنِّي إِلَى النَّاسِ مَطْلَبٌ بِهِ الْقَارُ أَجْرَبُ

*Beni, insanların arasında, ziftle boyanmış gibi tehditlerine maruz bırakma.*³⁹⁷

37. عن مكان على

(Şiirin bahrı البسيط , Şairi, Zü'l-İsba' el-'Advânî)

لَاؤِ ابْنِ عَمِّكَ لَا أَفْضَلْتَ فِي حَسَبِ عَمِّي وَلَا أَنْتَ دَيَّانِي فَتَحْزُونِي

*Yemin ederim ki, amcanın oğlu, ne bana ne de soyuma bir katkısı oldu ne de beni yarattı da, bana minnettar olsun.*³⁹⁸

38. عن مكان بعد

(Şiirin bahrı الطويل , Şairi, İmriü'l-Kays)

³⁹⁵ Abbas b.Mirdâs, *Divân*, thk. Yahya el-Cubûrî, Dâru'l-Cumhûriyye, Bağdad,1968, s. 72.

³⁹⁶ *Divân-u Zü'r-Rumme*, s.58.

³⁹⁷ el-Ḥamed, *Ḥurûfu'l-Me'ânî*, thk., s. 79.

³⁹⁸ Zü'l-İsba' el-'Advânî, Harsan b.Muharris, *Divân*, thk. Abdulvehhab b.Muhammed Ali el 'Advânî ve Muhammed Naif ed-Deylemî, Matbaa Cumhûr, Irak,1973, s. 89.

وَتُضْجِي فَنَيْتُ الْمِسْكِ حَوْلَ فَرَاشِهَا نَوْمُ الضُّحَى لَمْ تَنْتَطِقْ عَنْ تَفَضَّلِ

(O kadar refahlı ki) Kuşluk vakti, misk kokulu yatağından kalkar ve yorulmasın diye konuşmaz.³⁹⁹

39. عن مكان من

(Şiirin bahrı , Şairi, en-Nemr b.Tevleb)

وَلَقَدْ شَهِدْتُ إِذَا الْقِدَاحُ تَوَحَّدَتْ وَشَهِدْتُ عِنْدَ اللَّيْلِ مُوقَدَ نَارِهَا

Şarap bardakları birleşip gece yaktıkları ateşe şahit oldum.⁴⁰⁰

40. في بمعنى الباء

(Şiirin bahrı , Şairi, Zeyd el-Hayl ed-Dâî)

وَتَرَكْتُ يَوْمَ الرُّوعِ مَنَا فَوَارِسُ يَصِيرُونَ فِي طَعْنِ الْأَبَاهِرِ وَالْكَلَى

Savaş meydanlarında askerlerimiz tecrübelidir, düşmanların yürek damarlarına ve böbreklerine vurarak öldürürler.⁴⁰¹

41. اللام بمعنى من اجل

(Şiirin bahrı , Şairi, el-‘Accâc)

تَسْمَعُ لِلْجَزَعِ إِذَا أُسْتُجِيرَا لِلْمَاءِ فِي أَجْوَافِهَا حَرِيرَا

(İçmeye gelen develeri nitelerken) Suyu içerken, içlerine geçen suyun sesini duyabilirsiniz.⁴⁰²

³⁹⁹ Divân-u İmrii'l-Kays, s. 17.

⁴⁰⁰ el-Hamed, Hurûfu'l-Me'ânî, thk., s. 81.

⁴⁰¹ Ebû Zeyd el-Hayl ed-Dâî, Dîvân, thk. Nûrî el-Kaysî, Matba'atu'l Ma'ârif, Bağdat, 1967, s. 27.

⁴⁰² Ruûbe b. el-‘Accâc, Mecmû'u Eş'âril Arap, Dâru'l-‘Âfâkî'l Cedîde, Beyrut, 1965, s. 524.

42. الباء بمعنى على

(Şiirin bahrı , الكامل , Şairi, Lebîd)

عُلِبَتْ تَشَدُّدُ بِالذُّحُولِ   كَأَنَّهَا جِئَ الْبِدِيَّ رَوَاسِيَا أَقْدَامُهَا

Aralarındaki olan kinleriyle, bir birlerini tehdit ederken, küslük ve tartışmada sağlam duruşlarından dolayı aslan gibidirler.⁴⁰³

---

⁴⁰³ Lebîd b.Rebî'a el-Âmirî, *Dîvân*, thk. İhsan Abbas, Kuveyt, 1965, s. 317.

SONUÇ

ez-Zeccâcî, dînî ilimlerin altın çağını yaşadığı, buna bağlı olarak da Arap dilinin geliştiği ve dilin kurallarının belli bir sistematik çerçevede olgunlaştığı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem, İslam tarihi açısından gerek ilmî, gerek kültürel gerekse sosyal yönden olsun, Müslümanların en parlak devirlerinden bir dönemdir.

Arap dilinin gelişmesi ve belli bir sistematığe ulaşmasına çok büyük katkıları olan Basra ve Kûfe dil mezheplerinin zirvede olduğu, dil bilginlerinin bu ekoller içerisinde Arap dili açısından çok kıymetli eserler verdiği bilinmektedir. İşte ez-Zeccâcî, Basra ekolünde yetişmiş aynı zamanda Kûfe ekolünden de istifade etmiş bir dil âlimidir. Hatta Hurûfu'l Meâni eserinde de gördüğümüz gibi sadece bu ekollerin birine bağlanıp kalmamış, her ikisinden de yararlanmış, dil alanındaki çalışmalarını daha da ileriye götürerek bu iki ekolün de dışında yeni görüşler söyleyebilmiştir.

ez-Zeccâcî, hurûfu'l-meâni alanında ilk defa müstakil bir eser kaleme almıştır. Daha önceki dönemlerde Arap dili adına böyle müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Elbette kendinden önceki dönemlerde hurûfu'l-meâni alanında çalışmalar olmuş fakat sadece eserlerin belli bir bölümünde incelenmekle yetinilmiştir. ez-Zeccâcî'nin, bu eseriyle beraber bu alanda bir çığır açtığı söylenebilir. Daha sonraki dönemlerde, artık bu alanda müstakil eserler verilmeye başlanmıştır.

Eserde ele alınan mânâ harflerinin sadece lügat anlamları verilerek yetinilmemiş, her bir edat açıklanırken mutlaka ayetlerden ve Arap şiirinden istişhadda bulunulmuştur. Aslı sadece oniki sayfadan ibaret olan bu küçük hacimli eserde müellif, yüz kırk ayet ve yetmiş beş şiirle istişhadda bulunarak görüşlerini delillendirmiştir.

ez-Zeccâcî, bir kelimenin anlamının, bağlam ve tüm cümleye bakarak anlaşılabilmesine inandığı için, eserinde sadece sözlük anlamını vererek yetinmemiştir. Bu bakış açısı, modern dilcilere de ilham kaynağı olmuştur.

Hurûfu'l Meâni adlı eseri, kendisinden sonraki dönemlerde yazılmış eserlere tesir etmiştir. Aynı zamanda, Arap Dili ve Edebiyatında araştırma yapacak araştırmacılar için derli toplu pek çok bilgi içermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Schaade, *Arap Dili - Klasik Arapça*, İA, İstanbul,1978.

el-‘Âccâc, Ruûbe b. el-‘Âccâc, *Mecmû‘u Eş‘âril-Arap*, Dâru‘l ‘Âfâkî‘l Cedîde, Beyrut.1967.

Adam Metz, *el - Hadâratu‘l-İslâmiyye*, trc. ‘Abdu‘l-Hâdi Ebû Rîde,Matba‘atu Lecneti‘t-Te‘lif ve‘t-Terceme ve‘n-Neşr, III. bs., 1957.

el-‘Aşâ, Meymûne b.Kays el-‘Aşâ, *Divân-ı ‘Aşâ el-Kebîr*, thk., Muhammed Huseyn, el-Mektebu’s Şarkî, Beyrut.

El-Ahfeşu‘l Evsat, Ebu‘l HasanSaid b.Mus‘ade‘l Mecâşi, *Meâni‘l Kur‘an*, thk. Feyz Faris, Matbaatu‘l-Asriyye, Kuveyt,1979.

el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer, *Hızânetu‘l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni‘l‘Arab*, thk. ‘Abdu’s-Selâm Muhammed Hârun, Mektebetu‘l-Ĥancî, Kahire, 1997.

Bakırcı, Selami, Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkçeye çeviren: M. Fuat Köprülü, Ankara, 1940.

Beşir, Kemal Muhammed, *Dirâsât fî İlmi‘l-Luga*, Dâru‘l Maarif, Kahire, 1987.

Bezci Ramazan,“İmam Malik ve Nahiv Metodunda Hadisle İstişhadın Yeri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2014.

Brockelmann, Carl, *Târîhu‘l-Edebî‘l-‘Arabî*, trc. ‘Abdulhâlîm en-Neccâr, Dâru‘l-Ma‘ârif, Kahire, 1961.

Bulut, Ali, *el-Ferrâ‘nın Me‘âni‘l-Kuur‘an‘da Kulladığı, Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*, 19 Mayıs Üniv. İlâhiyat Fk. Dergisi, 14-15, 2003.

Cerîr, Muhammed İsmail Abdullah es-Sârî ,*Divân-ı Cerîr*, şerhi, Dâru‘l-Mektebe, Beyrut, 1965.

el-Cürçâni, Abdulkahir, *Delâletü‘l-Îcaz*, thk., Muhammed Abdu‘l Mu‘nim Hafâci, Mektebetü‘l Kahire, Mısır,1997.

Çetin, M. Nihad, “*Arap*” DİA, III/296.

Ebû Zeyd el-Hayl ed-Dâî, *Dîvân*, thk., Nûrî el-Kaysî, Matba‘atü‘l Me‘ârif, Bağdat,1967.

Dayf, Şevki, *Tarihu Edebi‘l-Arabi-El-Asru‘l-Abbâsiyyi‘s-Sani*, 12.bs., Dâru‘l-Meârif, Kahire, 2001.

Demirayak, Kenan, Çöğenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fk. Yayını, Erzurum, 1994.

- Durmuş, İsmail, “İstişhâd”, *DİA*.
- _____, *İbn Keysan*, *DİA*, 20/134.
- ed-Düelî, Ebu'l-Esved, Zâlim b.Amr b.Süfyan, *Dîvân-ı Ebî Esved ed-Düelî*, thk., Muhammed Hasen ‘Âli Yâsîn, Dâru'l-Kutub el-Cedîd, Beyrut, 1967.
- el-Ensârî, Kays b. El-Hatîm, *Divân*, thk., es-Sâmerâî ve Ahmet Matlûb, Mektebetu'l-Âlî, Bağdad, 1972.
- Ergin, Mehmet Cevat, *Arap Nahvinin Doğuşu*, Dicle Üniv. İlahiyat Fk. Dergisi, Cilt VII, Sayı: II.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l Kur'ân*, thk., Ahmet Yusuf Necâtî-Muhammed Ali Neccâr, Dâru'l Kutub, Kahire, 1995.
- el-Hanbelî, İbnu'l-‘Îmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, I.baskı, thk. Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmd el-Arnaût, Dâru İbn Keşîr, Beyrut, 1986.
- el-Hamevî, Ya'kût b. Abdullah Şihâbuddîn b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire, Daru'l Me'mûn, 1936.
- _____, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut, 1995.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, Ankara, 1987.
- Hevâmiyye b. Ebi's-Salt, *Divân*, thk., Behce el-Hadîsî, Matbaatu'l- Ânî, Bağdat, 1975.
- el-Herevî, Ali b. Muhammed, *el-Ezhiyye fi İlmi'l Hurûf*, thk., Abdu'l Mu'în, Matbûat-ı Lugatı'l Arabiyye, Dımeşk, 1971.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Huseyn b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- _____, *Târîhu İbn 'Asâkir*, thk. Abdülkadir Bedran, Dar'u İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1987.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, Ürdün, 1985.
- _____, *el İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn: el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Kahire, 1955.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't -Târîh*, İdâratu Matba'ati'l-Munîriyye, Mısır, 1393.
- İbn Faris, Ebu'l Huseyin Ahmet b. Faris b.Zekerriyya, *es-Sâhibî fi Fıkhı'l Luga ve Sunnetu'l Arabiyye fi Kelâmiha*, thk., Mustafa Şuveymî, Müessesetu Bedran, Beyrut, 1964.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara, 2004.

İbn Hâllikân, *Vefâyatu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1994.

el-Hanbelî, İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Kahire, Dâru'l-Fikr, tsz.

İbn Hâyr el-İşbilî, *el-Fihrist*, İkinci bs., el-Mektebetu'l-Endelûsiyye, Bağdat, 1963.

İbni Hişam, Cemalu'd-din, *Şerh-u Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahvi ez-Zeccâcî*, thk. Ali Muhsin İsa Hâlullâh, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986.

_____, *Muğni'llebîb an Kutubi'l Eârîb*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdul Hamid, Matbaatul Medeni, Kahire, 1982.

İbnu'l-İmâd, Ebu'l Felah Abdu'l Hay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z -Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Dâru'l-Fikr, Kahire, 1979.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el Fihrist li İbn'in-Nedîm*, Kahire, 1348.

'Îd, Muhammed, *el-İstîşhâd ve'l-İhticâc bi'l-Luğa*, Dâru's-Şarkı'l-Evsât, Kahire, 1988.

İmriu'l Kays, *Divân-u İmrii'l Kays*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dâru'l M'arif, Mısır, 1964.

Kâhya, Esin, Hüseyin Gazi Topdemir, *Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi*, Ankara, 2001.

Karaaslan, Nasûhi Ünal “ *İbn Dureyd*”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Vekâletu'l-Ma'arif Mtb., İstanbul, 1943.

Kaya, Mahmut, *Beytu'l-Hikme*, DİA, VI/89.

Keĥhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.

el-Kıftî, Cemâluddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *Mu'cemu'l-Muellifîn 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrahim, Dâru'l-Fikr el-'Arabî, Kâhire ve Muessesetu'l-Kutub es-Sekâfiyye, Beyrut, 1986.

Kılıç, Hulusi, *İbn Acurrûm*, DİA, XIX/295, İstanbul, 1999.

_____, *el-İnşâf*, DİA, XXII/320, İstanbul, 1999.

Kırkpınar, Mahmut, *Abbasî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-961)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 1996.

Komisyon, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.

el-Mahzûmî, Mehdî, *Medresetu'l-Kûfe ve Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğati ve'n-Nahvi*, 2. bs., 1908.

Mâlikî, Ahmet b. Abdu'n Nûr, *Rasfu'l Mebânî fî Şerhi Hurûfu'l Meânî*, thk. Ahmet Harad, Matbaa Mucma'el-Luga el-Arabiyye, Dimeşk, 1975.

Ma'mer, Cemil b. Ma'mer, *Divân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1966.

Mirdâs, Abbas b. Mirdâs, *Divân*, thk. Yahya el-Cubûrî, Dâru'l-Cumhûriyye, Bağdad, 1968.

Muradî, el-Hasan b. Kasım, *el-Ceneddânî fî Hurûfi'l Meânî*, Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, Beyrut, 1992.

el-Mubârek, Abdu'l-Huseyn, *ez-Zeccâcî ve Mezhebuhû fî'n-Nahv ve'l-Luğa*, Matba'atu Câmi'âti'l-Başrâ, Bağdat, 1982.

el-Mubârek, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayâtuhû ve Aşâruhû*, 2. baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1984.

_____, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'ı Şerhihî li Kitâbi Sibeveyhi*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1995.

_____, *en-Nahvî'l-Arabî el-'illetu'n-nahviyye: neş'etuhâ ve tetuvvuruhâ*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

en-Nekrî, Mufazzal b. Ma'şer b. Esham, *el-'Asmâiyyât*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir Abdusselam Harun, Dâru'l-Me'arif, Mısır, 1964.

Olman, Stifen, *Devru'l Kelime fî'l Luga*, terc. Kemal Muhammed Bişr, Mektebetü'ş Şebâb, Kahire, 1975.

er-Râ'î, Şi'ru'r-Râî *en-Nemrî*, Mecmu'el-Lugatu'l Arabiyye, Dimeşk, 1964.

er-Rikâyât, Ubeydullah b. Kays er-Rikâyât, *Divân*, thk. Muhammet Yusuf Necm, Dâru'l-Sadr, Beyrut, 1958.

Sâbit, Abdurrahman b. Hasan b. Sabit el-Ensârî, *Divân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1966.

es-Seâlebî, Ebû Mansur Abdu'l Melik b. Muhammed, *Fıkhu'l Luga ve Sirru'l 'Arabiyye*, Matbûatu'l İstikâmet, Kahire, 1972.

es-Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed Manşûr et-Temî'mî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988.

Sezgin, Fuât, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, trc. 'Arafe Mustafa, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi bünyesindeki "Kültür ve Yayın Müdürlüğü" tarafından bastırılmıştır, 1988.

Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, *el - Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1975.

Sönmez, Ramazan, “*Zeccâcî ve el-Cümel’in Bazı Dil Hususiyetleri*”, Konevi-Der Yayınları, Konya, 2000.

es-Süyûtî, Ebu’l-Fađl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buğyetu’l-Vuât fi Tabâkâti’l-Luğaviyyîn ve’n Nuğât*, el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, Beyrut, 1965.

_____, *el-Eşbâh ve’n-Nazâir fi’n-Nahv*, thk. Abdu’l-‘Âl Sâlim Mukerrem, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1985.

_____, *Hem’u’l-Hevâmi’ fi Şerh’i Cemî’l-Cevâmi’*, thk. Ahmed Şemsu’d-Dîn, Dâru’l-Kutub, Beyrut, 1998.

_____, *el-İktirâh fi ‘Ilm-i Uşûli’n-Nahv*, thk. Mahmud Süleyman Yâkût, Dâru’l-Maa’rifeti’l-Câmi’yye, 2006.

_____, *el-İtkan fi Ulûmi’l Kur’ân*, (I-II), thk. Ahmed b. Ali, Dâru’l-Hadîs, Kâhire, 2006.

Tala, Murat, “*ez-Zeccâcî ve el-Emâli Adlı Eserinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2011.

Tanrıverdi Eyyüp, S B A R D, Sayı / 27, 2016.

et-Ṭantâvî, Muhammed, *Neş’etu’n-Nahv*, 5. bs., Dâru’l-Ma’ârif, Mısır, 1973.

Tuna, Bekir “*ez-Zeccâcî ve İştikâku Esmâillâh Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya, 2010.

Tural, Hüseyin, *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi*, AÜİF Dergisi, Sayı 9, 1990.

el-Yâfiû, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Suleyman el-Yemenî el-Mekkî, *Mir’âtu’l-Cinân ve ‘İbretu’l-Yakzân fi Ma’rifeti Mâ Yu’teberu min Havâdisi’z-Zemân*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1997.

el-Yeşkurî, Süveyd b.Ebî Kâhil el-Yeşkurî, *Divân*, thk. Şâkiru’l-‘Âşûr, Dâru’d-Tabâ’atü’l-Hadîse, Basra, 1972.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Abbâsîler - İlim ve Kültür Hayatı*, DİA, I/40.

Yüksel, Ahmet, *Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbu’l-Lâmât’ı*, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yaz, 2001.

ez-Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk, *el-İdâh fi ‘İleli’n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mubârek, 5. baskı, Dâru’n Nefâis, Beyrut, 1986.

_____, *el-Emâlî (fi’l-Müşkilâti’l-Kur’âniyye ve’l-hükemi ve’l-Ehâdisi’n-Nebeviyye)*, thk. ve şerh, Ahmet b. el-Emîn eş-Şenķîṭî, Matbaatu’s-Sa’âde, Kâhire, 1906.

_____, *Hurûfu'l-Me'ânî*, thk. Ali Tevfik el-Ĥamed, Muessesetu'r-Risâle (Beyrut), Dâru'l-Emel (İrbid), 1986.

_____, *İştikâku Esmâillâh*, thk. Abdulhuseyn el-Mubârek, el-Mecmeu'l-İlmiyyi'l-İrâki, Bağdat, 1974.

_____, *Kitâbu'l-Cumel-fi'n-Nahv*, thk. Ali Tevfik el-Ĥamed, Muessesetu'r-Risâle, Ürdün, 1984.

_____, *Kitâbu'l-Ĥaṭ*, thk. Ğânim Kudûrî el-Ĥamed, el-Mevrid, Bağdat, 1990.

_____, *Kitâbu'l-Ĥaṭ*, thk. Türkî b. Sehv b. Nezzal el-'Uteybi, 2. Baskı, Daru Sadır, Beyrut, 2009.

_____, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1969.

_____, *Mecâlisu'l-'Ulemâ*, Mektebetu'l-Ĥancî, Kahire, 1999.

_____, *el-İbdâl ve'l-Mu'âkabe ve'n-Nazâir*, el-Mecme'î'l-İlmiyyil-'Arabî, Dımeşk, 1962.

ez-Zebîdî, Ebû Bekr, *Ṭabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhim, 2. Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1973.

ez-Zehebî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed, *el-'Iber fi Haberî Men Ğaber*, thk. Ebu Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zaġlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

Zehran, Bedravî, *Âlimu'l Luġa Abdul Kâhir el-Curcânî el-Muften fil Arabiyye ve Nahvihâ*, Dâru'l Maarif, Kahire, 1981.

Zemahşeri, Ebu'l Kasım Muhammed b. Amr, *el Mufassal fi İlmi'l Luga*, nşr. M.İzzeddin es- Saîdî, Daru İhyai'l-'Ulum, Beyrut, 1990.

Zihnî, Mehmet, *el-Müntehab ve'l Muktedad*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981.

ez-Zirikli, Ĥayruddîn, *el-'Alâm Ḳamusu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rib'in ve'l-Musteşrikîn*, Dâru'l-'İlm lil-Melâyîn, Beyrut, 1989.

Zû'r-Rumme, Ğaylan b. Ukbe, *Divân-ı Zû'r-Rumme*, şerh Ebu Nasr el-Bâhilî, thk. Abdu'l Kuds Ebû Sâlih, Mecmâ 'el-Lugat'ıl-Arabiyye, Dımeşk, 1974.

Zû'l-'İsba' el-'Advânî, Harsan b.Muharris, *Dîvân*, thk. Abdulvehhab b. Muhammed Ali el 'Advânî ve Muhammed Naif ed-Deylemî, Matbaatu Cumhûr, Irak, 1973.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Aziz Şimşek, 1970 yılında Konya’da doğdu. İlkokulu Karatay İlçesindeki Yaşardoğu ilkokulunda, Orta öğrenimini Konya İmam Hatip Lisesinde okudu. Yükseköğrenimini Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 1995 yılında mezun oldu. Aynı yıl öğretmenliğe başladı. Çeşitli illerde görev yaptı. Halen Konya Karatay İlçesi Şehit Albay İbrahim Karaođlanođlu İmam Hatip Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve dört çocuk babasıdır.

